

प्रकाशक

प. वसन्त अनन्त गाडगीळ

शाखा-गौरव-ग्रन्थ-माला

४२५ सदाशिव पेठ, पुण्यपत्तनम् ३०

५

सर्वधिकारा प्रकाशकायताः

५

मुद्रक

प. वसन्त अनन्त गाडगीळ

श्रीशाखा-मुद्रण-सिद्धि-मन्दिरम्

४२५ सदाशिव पेठ, पुण्यपत्तनम् ३०

वसन्त-मुद्रणालय

१८३५ सदाशिव पेठ, पुण्यपत्तनम् ३०

Donated by Sri A. Subramanya

भारतीय-राजनीति-प्रकाशः ।

गुरुवंद्या गुरुविष्णुगुरुर्वी महेश्वर ।

गुरु साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

भारतीय-पाश्चात्य-राजनीत्यो परस्पर तुलनात्मक-दृष्ट्या विचारे क्रियमाणे इदमेव स्पष्टं प्रतीयते, अत् पाश्चात्य-नीतिज्ञाना विचारधारणे ज्ञेयत्वात् भारतीय-नीतिज्ञाना विचार-पद्धति सर्वप्रकारेण संशयत श्रेयता सर्वाङ्गीकृतया पुनस्तथा चेति । अयमेव विचारोद्दिष्टिम् इत्ये विद्येयत प्रस्तुतो वर्तते ।

प्रत्यभिनिवेश एतस्या अस्तिम् विषये यदि भारतीय-विचार-रीत्या अनुसरणं किमेतं तर्हि इदमवश्यम् प्रतीयते, यद् भारतीय-राजनीति न केवलं पाश्चात्य-राजनीते समन्वयोद्दिष्टि, किन्तु तत्र यत् यत् न्यूनता विद्यते तासा सर्वाणाम् अपि विचार पुरस्कृत्यैव तत्रिवारयोग्या अपि सम्पन्न निश्चिष्टा इति ।

तत्र राजनीतिस्वरूपज्ञानमेव प्रधान आवश्यकं येन भारतीयाना पाश्चात्याना च विचारपद्धतौ को विद्येय इति पाश्चात्यानीतिज्ञानासिद्धि कलासिद्धि कया रीत्या अक्षय भवितुमर्हतीति च ज्ञानेन ।

नीतेर्लक्षणविषयेयं विहितं काम-दक्षीय-नीतिसारटीकायामुपाध्याय-निरलेक्षाम् यत् —

“ प्रत्यक्षपरोक्षानुमानलक्षण-श्रमाय त्रय-विधिनायां कलसिद्धौ वैश-कालानुकूल्ये सति यथासाध्यमुपाय-साधना विनियोग-लक्षणा क्रिया नीतिः” इति ।

लक्षणाविषयतीव दूरदर्शिता-सूचकमित्यत्र न कस्यापि वैशय भवितुम् अर्हति । केवलं शब्द-शक्त्यायनुसृत्य क्रियमाणमनुष्ठान सर्व-शब्द-शक्त्य भवति । तदेवानुष्ठानं यदा प्रत्यक्षानुमानाभ्यामपि हित-साधनता निश्चय क्रियते तदा नीतिज्ञाना प्राप्नोति । अतो नीतिर्न सर्वज्ञानतरा अव्यक्ति सत्यते । प्रत्यक्ष-परोक्षानुमानाभ्यामपि यस्या नीतिः

माषनना विदिवना, तन्वा सदेहादि-मूळकम् अननुष्ठान तु अवश्य विपत्ते काम्य भवति ।

उक्त-लक्षणस्य तात्पर्यमिदमेव, यत् नीती पूर्वोक्त-प्रमाण-षड-सप्तम्ये सत्येव ना चार्थिक-बीदास्तिकादि-सर्वसमना भवितुमर्हति नाश्वयेति न तत्रावश्यक इति ।

• • • • •

अदृष्टस्य प्रत्यक्ष-विषयत्वम्

• • • • •

अथैतादृश-भारतीय-राजनीति-नमनस्य अदृष्टस्य प्रत्यक्ष-विषयत्व कथमिति प्रश्न समुपनिष्ठने । तत्रैवमेवोत्तरम् — यद् अदृश्यानामपि पदार्थानामवस्थाविशेषेण प्रत्यक्षत्वं सम्भवतीति । एवमेव प्रतिपादित वेदान्तसूत्र-मुक्त्याचरि-शब्दे श्रीशङ्करानन्दसरस्वतीभिः “पञ्चम्यामाहुता-वाप पुरुषश्चसो भवन्ति” इति श्रुतिसंबद्धानां “तदन्तर-प्रतिपत्तौ रहति सपरिच्छिन्नत प्रश्न-निरूपणाभ्याम्” इत्यादिमुखायां व्याख्यानाश्वरे । “अग्निहोत्रादिव श्रुतिपूर्वकं प्रस्ता पर्यंआदिरूपा आहुतयो भूतसूक्ष्म-रूपेण परिणता एवादृष्टरूपा सत्यो धूमादिमार्गेण सूक्ष्मरूपेण गत्वा सूर्यस्वेन्धनकार्यं कुर्वन्ति । ततो वृष्टिरूपेण पृथिवीं प्राप्यात्मादिरूपेण परिणतास्ता एवादृष्टरूपा आहुताय पुरुषशरीरं प्रविश्य रत्न-रक्तादि-घातु-रूपेण परिणता सखस्तत स्त्रिया उदरं प्राप्य गर्भरूपतां गच्छन्ति ।” इति । अतस्तेन रूपेणादृष्टम्यादि दृश्यत्वं भवतीति नीति-लक्षणं न कोऽपि दोषः । एनदेवोक्तं भगवता गोनामामपि —

“तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते वीर्यदेहिकम्” इति ।

अतो यदि नूतन-प्रयत्नानु चारणा-मेवा-दल-पुष्ट्यादि-गुणानां सप्रहोऽभीष्टस्तर्हि तस्कारादि-शाग आहुतीनां श्रुतिना अवश्यं संरक्षणीया भवेत् ।

शरीरादिरूपेण दृश्यमानस्य अदृष्टस्य सूक्ष्मरूपमोक्षर-प्रस्ताद एव यस्य च मायेश्वरैच्छा प्रकृतिरिदंश्वरं नाम । परमेश्वरस्मानेकविद्या-स्त्रिच्छानु “अमुक इदं कुर्यादिव न कुर्यात्” इत्याकारकेच्छाया एव “शास्त्रीभाषना” इति सज्ञा मीमांसकानाम् । तस्या बोधो वेद-गत-विधि-

निषेध-शास्त्रेभ्यो भवन्ति, तत्र तादृश-शास्त्री-भावनायाः स्वज्ञानाधीनैष्य-
ताप्रत्ययानुचिति-पर्योम्पर-सुबन्धेन अस्पष्टाकार्य-कृतायन्वय इति तत्त-
सिद्धान्तः । अतो मीमांसकानां पूर्वोक्त-नीति-लक्षणस्य समन्वयोऽपि धर्म-
इष्टः । अयं भावः यदि विधि-शास्त्रेभ्यः शास्त्री-भावनामवगत्य अनन्तर-
तद्विषयत्वेन हेतुना इष्टसाधनत्वमनुभावेन आगादिवु प्रवृत्तिर्भवेत्तर्हि सा-
धर्म्यव्यक्तिका भवति, इत्येव प्रमाण-त्रयस्यापि समन्वयस्तथापेक्षित इति ।

• • • • •

नीति-समन्वित-धर्मानुष्ठान सर्वसतोषकारकम्

• • • • •

एतादृश-नीति-समन्वित-धर्मानुष्ठानमवश्यं सर्वेषां चित्त-सतोषावह
भवतीत्यत्र वास्ति सुशय-लेशोऽपि । अत्र एव —

यान्ति न्याय-प्रवृत्तस्य तिर्यग्बोधोऽपि सहायताम् ।

अपन्थात् तु गच्छन्तः सौदरीऽपि विमुञ्चति ॥

— इत्यनुभवमूलिका कव्यनितरपि समगच्छते ।

अधुना प्रमाणत्रय-समन्विततायामेव नीती न कस्यापि विरोधो
भवितुमर्हतीत्ययमर्थो विमुच्यते ।

साधुतः मानव-समाजे यद्यप्यनेके वर्णा समुपलभ्यन्ते तथापि तेषां
विशेषतो वर्ण-द्वय एवान्तर्भावः । तत्रैकं शब्द-प्राणाभ्यवादी केवल-प्रत्यक्षा-
नुमान-प्रामाण्य-वादी चापरो वर्णः । एतादृशं वर्ण-द्वयविधानीमेव समुत्पन्नम्
इति तु न, किन्तु सृष्टिकालात् प्रभृत्श्वेवासीदिति समुपलभ्यते । उपतवर्ण-
द्वयस्यापि स्वस्वशक्त्यनुसारेण देशहित-साधन-दृष्टयोऽव सदा प्रयत्न-
प्रचलति । तथा प्रज्ञाना धर्मार्थ-काम-रूप त्रि-वर्ष-समृद्धिरेव लक्ष्यीभूता
सर्वेषाम् । तत्र यदि प्रमाण त्रय-सिद्ध-धर्मानुष्ठानेनैवोक्त-सक्य-सिद्धे-
रवयवभावः सिध्येत् तर्हि तस्य सर्वमान्यताया न विवादो भवितुमर्हति ।
अत एव केवल-प्रत्यक्ष-प्रामाण्यवादिना चार्वाकैःपि " नीति-कामशास्त्रा-
नुसारेण चलनं धर्मं । " इति पूर्वोक्त-नीतेरनुसरणं कृतम् ।

एवमनुमान-प्रामाण्य-वादिनो बौद्धा अपि वाग्भटादि-वेदिक-ग्रन्थेषु
" वर्णाधर्म-व्यवस्थां बौद्ध-संस्कारात्पर्यन्तं-काम-समृद्धे कारणीभूता । "

इति स्पष्टमुद्बोधयन्ति । यथा भारतीय-राजनीते अनुसरणम् उक्त-पर्य-
द्वयेनापि कृतं तथैव यदि साहित्य-शास्त्र-दृष्ट्या अभिनय-पूर्वकं तस्या
अनुसरणं कियेत तर्हि पश्चादिभिरपि तादृश-नीति-युक्त-नायकानुगमने
आनन्दोऽनुभूयेतेति श्रीरामचन्द्र-चरित्र-वक्षणेन सिध्यति । तेषु तेषु
समाजवाद-साम्राज्यवादोद्वेष्युद्दोषमुद्भाव्य ईश्वर-स्वत्व-वाद एव सर्वथा
योग्यं समाजे शान्ति-अवस्थापकञ्च अविशुद्धंति इत्येतस्मिन् पक्ष
स्वीक्रियमाणे —

सप्त वित्तपलायना धर्म्या राघो लाभं कथो जयः ।

प्रयोगं कर्मयोगस्य सप्रतिग्रह एव च ॥

इत्यादि-स्तुत्यादि-वचन-पर्यालोचनया शास्त्रीयोपार्यं व्यक्तिषु स्वत्व-
मुत्पद्यते एवेति कथमोदर-स्वत्व-वादस्य शास्त्र-मनसा अविशुद्धंति

प्राप्तस्य सर्वेभ्यः विभज्य दानम् एव योग्यम्

इति प्रश्नी यद्यन्नुपस्थापयिष्यते केषिचत् तदापि श्रीमद्भागवते सप्तमे
स्कन्धे नवमाध्याये एवमुक्तमस्ति—

यावत् सिध्येत जडर तावत् स्वरथं हि वेद्मिनाम् ।

अधिकं योऽभिमान्येत स स्तेनो वन्द्यमर्हति ॥

मृगोऽक्षरमकारुण्यतरोस्तु जग-मक्षिका ।

आत्मन पुत्रवत् पशवेऽप्येवामन्तरं कियत् ॥

तट्टीकाया श्रीधरस्वामिन देवाङ्गुरिलाले आतेऽपि तथाभिमानो न
कार्यं इत्याह यावदिति । सिध्येत-पूर्वमेव, अत एवान्यं कथं चि स्वगृहं क्षेत्रं वा
प्रविश्य भुञ्जानं न निवारयेदित्याह-नृयेति । मर्कटो मर्कट अतिकृच्छ्रेणा-
पाद्यं न भजेत् किन्तु यावद्देव-प्रापितं तावदेव भजेत् इवान-पतिता , अन्ते-
वस्वामिनश्चाण्डालादयः तावन्निध्यान्व श्रीमद्मगवद्बोलायावति —

देवान् भाषयताज्जेन ते देवा भाषयन्तु च ।

परस्परं भाषयन्तः श्रेयं परमवाप्स्यथ ॥

इष्टान् भवान् हि वो वेवा वास्पन्ते यजभाषिताः ।

तेर्वेदानप्रवायेभ्यो वो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥

(म. बी. ३-३१।१२)

श्रीमद्भद्रनाथार्यो अपि—

स्वाम्य यस्य निज जगत्सु जन्मितेषवादी तत पाठनम्

व्युत्पत्ते करण हितहितविधिययासेषसभावनम् ।

भूतोक्ति सहजा कृपा निरुपधिर्षतस्तद्वर्षात्मक

तस्मै पूर्णभुङ्क्तेमाप जगतामीशाय विभो नमः ॥

पयार्ह-कामान् सविभजेन् स्वभोज्याद् विभज्य दद्यात् । एव च
नेरवरो बह्वीकृन् स्वद् इत्याह जह्यादिति । एतेषा वचनाना पर्यालोचने

* * * * *

सर्वहितोपदेशिनी भारतीया राजनीतिः

* * * * *

एतदेव सिध्यति यत् तेषा स्वस्वीभाषानां शास्त्रेण प्रनिर्वाहितस्वेऽपि
तदद्वारा प्राप्स्यन् सर्वेभ्यो विभज्य दानमेव योग्यम् । तेनैव च ईश्वरस्य
प्रसादं नाभ्यधा इत्येतादृशरामेवास्य वादस्येति न शास्त्रेण सह
विरोधोऽपि ।

न्यायेनाजंनमर्षस्य रक्षणं कर्षनं तथा ।

सत्साधप्रतिपत्तिरत्र राजबुद्धि चतुर्विधम् ॥

इति नीतिशारेणापि सत्साधप्रतिपत्तिर्विहिता उक्तानिप्रायपरि-
पोषिका भारतीयराजनीतिर्भवति ।

स्पष्टीकृता चैवमुपाध्यायनित्येक्षायाम् ।

एव रीत्या सर्ववर्गाभिमत-प्रमाणानव-समानव-वृत्तक भारतीय-राज-
नीति सर्वेषां हितम् उच्यतेति । यस्या प्राशस्त्य वेदेऽपि वगितम् —

“तस्य अर्द्धेऽपि शिरः, ऋतु दक्षिणः पक्षः, सत्यम् उत्तरः पक्षः, योग
धर्मः, महः पुच्छ प्रतिष्ठा तदप्येव तलोको भवति ।” इति (तै. उप.)

अत्र एमाणवय-सिद्धज्ञानस्य विज्ञानपद-वाच्यत्वमप्यस्यैव वस्तुस्यैव वर्जनं कृतमस्ति । शास्त्राचार्योपदिष्ट-शास्त्रविषयमित्येवैतद्व्यवहारशास्त्रमिदं भवति तस्य सिर, प्रत्यक्षानुमान-रूपं सत्यं, शब्दप्रनायरूपमूलं चेति तस्य पक्षद्वयम् । एतत्पय-समन्वयपूर्वकं चित्तवृत्ते स्थिरता-समाधानरूपो योग-सम्प्राप्त्येति । अयं भाव एतादृशसंस्कारो केनापि कारणेन सबन्ध-विच्छेदे सति विज्ञानस्य सत्त्वम् अमत्त्वेन तुल्यं स्यात् । किं च नीतिरभावे लोके सर्वत्र वर्तमानपरत्वाभावादजान्तिभवेदिति । अत एव 'सप्तोऽपि हि न सत्यस्ता इच्छन्तीतेस्तु विप्लवे ।' इति भारतीयराजनीती आचार्य-कामन्दकस्य कथनं यथार्थमेव । "सत्यं त्वर्तेषु परिधिष्णामि" इति मन्त्रस्यापीदमेव तात्पर्यम् ।

वेदादिना प्रज्ञासिन्ध्या नीतिज्ञानमस्माकं यद्यपि भारतीय-राजनीति-शास्त्रादिवाक्यतः पाश्चात्त्यनीतिशास्त्रादपि भक्तिमुर्हति तथापि वेदानु-यायिना भारतीयानां कृतेऽप्येव सिद्धान्तो यद्-अस्माभिर्भारतीयनीति-शास्त्रानुसारेणैव स्वदेशनीतिनिर्धारणं कर्तव्यमिति । यतो हि यत्र विश्लेषतो नियमविधिना बद्धा स्म, अतस्तावृत्त-नियमादृष्टसंरक्षणमस्माकं मुख्य-तमं कार्यम् । नियमादृष्टविषये भीमात्ता-प्रसिद्धमुदाहरणम् इवमेव, यद् वेदे तावद् दर्शनपूर्णं पासेष्टिप्रसङ्गे "भीहीनबहन्ति" इति विधिं भूयते । तस्मात् पुरोडाशविधात्यर्थं तुषनिमोकमवहननेनैव कुर्वाञ्च तु यत्तद्विदस-नादिनेति । यतोऽपि विधीयमानस्यावहननस्य तुषनिमोकरूपं दृष्टमेव कथं नादृष्टम् । दृष्टे संभवति अदृष्ट-फल-कल्पनाया अप्याव्यत्यात् । तुषनिमोकस्यान्यथापि सत्ये इतर-व्यावृत्ति-फलकावहनन-विधानान्यथानु-पपत्त्या नियमादृष्टं तु कल्पनीयम् । अस्मादृष्टमात्रं प्रयोजनं यदि स्यात्तर्हि सकृदवहननेनापि लक्ष्यसिद्धिः स्यादिति । ननुदेव विधनंसमुद्धि-रूपं दृष्टफलसिद्धयर्थं अस्माभिर्भारतीयनीतिशास्त्रानुसारेणैव व्यवहार-कर्तव्य इत्यावाति । एतादृश-नियमपरिपालनं दिनदिनव्यवहारेऽपि "दक्षिण-हस्तेनैव भोजनं कार्यं वामत एव गन्तव्यम्" इत्यादिरूपेण दृश्यते । पूर्वोक्त-दृष्टान्ते यत्तदवहननानन्तरम् अपि कस्यचिद्-दृष्टिस्तुषनिमोको न जात-अवहननपर्यन्तस्य तथा यथा नसन्नविदसनादीनाम् उपयोगं कर्तुं शक्यं, तथैव यदि भारतीयनीतिशास्त्राधीतिनिर्धारणस्य सर्वथा असंभवस्तदा

जन्यशास्त्राभुसारेण प्रवर्तनेऽपि नियमोत्तररूपेण-वन्व-दोषो न स्यात् । भारतीयराजनीती नर्वेत्र प्रमाणरूपमन्वितमेवानुष्ठान विधीयते इति विवेकः ।

तत्र येषां प्रवृत्तानां समाधानं वाञ्छन्त्याः राजनीत्यनुसारेणाद्यानि न जात, तेषामेव विचाराः कथेषाञ्च करिष्यन्ते । तेष्वन्वयान्न — " परराष्ट्रेण सह जायमानस्य सन्धेः स्थिरता कथं कथेद् इति प्रश्नः । तद्विषये भारतीय-राजनीतेः यद् वैशिष्ट्यं लक्ष्युना प्रतिपाद्यते ।

भारतीय-राजनीति-ज्ञानञ्च मुख्यतोऽप्यनुष्ठाय यन्ते । तत्र कथेन परराष्ट्र-परराष्ट्रमन्वितो विचाराः प्रवृत्ताः । कायन्दकीय-नीतिमारे तावद् द्वितीय-नर्त्यं सन्धेयं नवीन्त प्रवृत्तो विषयः, तत्र अन्तः द्वितीय-विषयश्च प्रतिपाद्यते । सोऽयं सन्धिविचारस्यैव द्वितीयप्रकारेण भावति ।

परराष्ट्रेण जायमानस्य सन्धेः स्थिरता ।

परराष्ट्रेण सह प्रत्येकराज्यस्य कथं व्यवहारोऽपेक्षित इति भारतीय-वाञ्छन्त्याः राजनीतिज्ञान्ययोः समयादि सहानं विचारो वर्तते । तदर्थं सन्धि-विग्रह-यानां मन-दुःखीभाव-मनाशय-स्य पाङ्गुत्वं निश्चितम् । तत्र सन्धिरेव प्रधानतमम् । तदर्थमेव च अन्वेषां सुधानामावश्यकता । सन्धिम् उपेक्ष्य विग्रहद्वारा प्रजा-पशु-जन-कोशादीनां क्षयस्तु न कस्यापि विचारशीलस्य राष्ट्रस्य यत्तो भवितुमर्हति । एव तर्हि सर्वेषाम् अभीष्ट-तमां क्षान्तिरपि सन्धि-नशार्थं एव । अत्र एवानार्थानाशयमेव " क्षम्य क्षमाधि सन्धिरिति पर्यायः " इत्यथशास्त्रे सम-नशयित्वं सन्धेः प्रतिपाद्य-नम् । तल्लक्ष्याः स्त्रीय-वारिभाविष्यन्दावामर्थं विवेकस्तु ततद्-व्याप्त्यानु-सारेणैव कर्तुं शक्यम् । " राज्ञां विश्वासोत्थानं सन्धिः । अथ सन्धिश्च साध-विष्यत्पेक्षेयाकारक-निश्चयो विश्वासः । " — इति हि तद्व्याख्याङ्कित्-वैषिण्यम् । एतादृशी विदवानो यदि स्थिरतया याञ्छन्तीवनेऽपि वक्ष-परम्परया च स्थास्यति, तदा स्थिरसन्धिरित्युच्यते । एतदर्थमेव नीती शब्दप्रमाणस्यापि समन्वय इष्टः । तारकालिकी विश्वासस्तु कारण-विशेषाद् विनष्टं सन् परराष्ट्र-सुखादिपरिस्थितिमवश्यमाहनीति । यथा

च जनताया सुख स्वप्नाममान स्यात् । अस्वोदाहरणम् इदानीं प्रत्यक्षतः सर्वेषु दृश्यते । स्थिरनिश्वासस्याभानादेव हि राष्ट्र सामाजिक-सुख-शास्त्रादिभिर्बद्धितमस्ति ।

राष्ट्रघोर्तुर्वीर्येषु पूर्वोक्तविश्वाम स्थिरो भवति, तयो परस्पर मिश्रत्वेन व्यवहार साहजिक परिणामस्तस्य । दाम्भभाव एव एनादुश-मित्रताया प्राणा इति, ईश्वरभक्तिपरम्पराया अववाह्वन सिध्यति । तथा हि —

“अथवा कीर्तनं विश्वो स्मरत्य वावसेवनम् ।

अर्चनं चन्दन दास्य सख्यमात्मनिवेदनम् ॥”

— इति श्रीमद्-भगवते नव-विधा भक्तिर्वर्णिता । तत्र उत्तरोत्तरमक्ते पूवपूर्वभक्ति कारणम् । अतो दास्यमेव सख्यस्य कारणम् इति सर्वेषां मगवज्ज्वनानां सिद्धान्तः । सख्यभक्तेश्च परम्पर विश्वात एव स्वाधि-भाव । दास्य नाम स्वाभिधेयत्वम् । अथ भाव — तस्य हृदये स्वनिषये तादृश-विदवान् समुत्पादनीयत प्रति तेषा-दृष्ट्या-मनो-वाक्-काय-कर्मणि प्राणानामपि समर्पणमिति । अङ्गाङ्गिभाव एव स्वाधि-तेवकपो-रन्धोम्य सख्यो भवति, अत उक्त दास्यभाव-पूर्वतस्य सैवकर्म्य वोगक्षेप-विन्ता अवि स्वाभिन कर्तव्यकीटावामानि । अत एव मगवता श्रीकृष्णेन —

“अनन्याशिक्षतयन्तो मा धे जना पर्युपासते ।

तेषां मित्र्याभियुक्तानां वोगक्षेमं ब्रह्मण्यहम् ॥”

इत्युक्त गीतायाम् ।

अत्र “अनन्या” इति पद पूर्वोक्तदास्यवाचकम् । श्रौणरीवश्चहरणवत्तु अथोदाहरणम् । श्रौणया हृदये स्ववृत्तियु सनासत्सु च “एते मा सरक्षेयु” इति विरवासो वायदापीतावद् भगवता श्रीकृष्णेन तत्सरक्षणं न कोऽपि प्रयत्नं कृत । यदा तापत्यादीना स्वतरक्षणे असागर्ष्यं ज्ञात्वा, अनन्य-भावेन श्रीकृष्णमेव शरणं गता, तदैव मगवान् वस्वरूपेणागत्य तस्या मर्दादा-सरक्षणं कृतवानिति ।

एव रीत्या परमेश्वर एव नमं हित साधयतीति बुद्ध्या यथा यथा तत्र विश्वाम स्थिरो भवेत्तथा तथा सख्य-अवतरेण स्थिरतया कर्मणे-द्वरसाक्य्य प्राप्य भवती मुक्तो भवति ।

अयमेव क्वचन पूर्वोक्त-परिघटितविषये ज्ञेय । अर्थात् एषो परस्पर
सहमममीष्ट नमोरेकेनापरस्य परस्पर वा सेवा अथवा विधेया भवेत् ।
सेवाद्वारा परमात्मनः सम्बन्धानिस्वतन्त्रोप सुलभा । किन्तु जयो राज्ञो
सन्धि नतन्त्रस्योरेक स्वाधिक्येन अनधिकारी चेतन जायमान सधि
स्विरणदा स्वात्मतीति न विश्वास कर्तुं शक्य । अन एवेदानी यावत्
पाश्चात्यनमात्र मन्त्र प्रस्तरय समाधानम् अशक्यपत्राज जातम् । भारतीय-
नीतिज्ञं तु अस्या समस्याया सम्बन्धतर कृतम् इति तदुपस्थितोऽवगम्यते ।
तथाह सधिरतावद्द्विविध, चलसन्धि स्थिरसन्धिश्चेति । तत्र येन सन्धिना
जात सत्यम् अल्पकालावधिकमेव भवति, स चलसन्धि । एतस्मिंदाहृण्य
तु द्वितीयमहायुद्धपूर्वं कन्-जर्मन्देशयोर्जाति सधि साम्प्रत सर्वदा जाय-
मानो भारत-पाकिस्तानयो सुधम कलहोऽपि चलसधे परिणाम एव ।

* * * * *

पूर्वं राजानः सत्येन संदधिरे ।

* * * * *

एव विश्व-देशेन "सुवेम्"-चलमार्गस्य (कॅनॉल) राष्ट्रीकरणद्वारा य
आङ्गलवेशेन सह पूर्वोक्तस्य सधेकच्छेद कृत मोर्जि चलसधेरेक परि-
णाम, एतद्विपरीतस्य स्थिरसधेरेकदाहृण्य न श्रीरामचन्द्र-मुञ्जीवयो
सधि । अग्निसाक्षिक कृतस्य तस्य पालनम् उभाभ्या यावज्जीव कृतमा-
सीत् ।

एतावता-स्थिरसधेरधिकारिण के वा अधिकुमहन्तीत्वस्मिन् विषये
आचार्यभाषणकमेनाखंवारत्र एव प्रतिपादितमस्ति ।

"सत्यं शपथो वा चलसधि प्रतिभू प्रतिग्रहो वा स्वाधरसधि
इत्याचार्या, नेति कौटिल्य, सत्यं शपथो वा परम इह च स्वाधरसधि,
इहैव प्रतिभू प्रतिग्रहो वा बलापेक्ष सहिताः स्म इति पूर्वं राजानः
सत्येन संदधिरे" इति । (कौ अ ७-१७)

अस्माकं. — केवाचन अर्थशास्त्राचार्याणाम् इद मत्र, यद् जयो
राष्ट्रयो सधिरमीष्टरनयो अन्योन्यम् अस्मन्तोपयोगिवन्मुषो राष्ट्र-
प्रधान-पुत्रस्य वा एकेन अपरस्य स्वाधरतीकरस्य प्रतिग्रह-पद-वाच्य,
सद्युक्त-राष्ट्रसध-सद्युक्तस्य अपराधिनं कष्टदान-सुनर्भस्य मध्यस्वम्य मयज्ञ

क्रियमाणं सन्धिरथ तस्मिन्नेव प्रयोक्तव्यम् । अन्यथा केवलं सत्यज्ञान-
बाध्या ह्यपन्नं तथैव न स्थिरो भवितुमर्हतीति, प्रायोऽयमेव विचारः
प्राश्चात्यनीतिज्ञानाम् अतिः । परं चाणक्येन नम्रतयापि सुगृह्यं स्थिरस्यैव
सत्य-सत्ययो अपि आवश्यकता प्रतिपादिता । इदमेव पूर्वोक्तवस्तुस्य
उत्तरं भारतीय-दृष्ट्या । एतावता आचार्य-ज्ञानस्यैव अभिप्रायं न
स्पष्टो भवति इत्ययमेव विषयो विस्तरेण प्रस्तुते ।

अपरेण नह्यं मध्यमं राजा राष्ट्रं वा कस्मिन्नप्यसौ स्वस्मिन्पूजताम्
अवनाभ्येषं प्रवृत्तं भवति । प्रभुसन्तोषाह-शक्तीनां बलं पूर्णतया स्वस्मिन्
यदि स्यात्तर्हि सखिप्राधान्यापूर्वकं शत्रुसन्ध-सन्धिं कीं वा कुर्वति ? अन-
वरिस्थितिवशात्समुत्पन्नया स्वजकिन्मधूनतया आयनाया विपत्तं परिहार-
कामं, शान्तिबलसंयत्तं च संपर्नन्व प्रयोजनम् । तदुक्तं कामन्दकेन —

“ बलिना विग्रहीतं सङ्घपोऽनन्यप्रतिक्रियं ।

आपन्नं तथिमन्विच्छेत् कुर्वानं कालवापनम् ॥ ”

इति । अनं स्वजकिन्पूर्वोत्तन्नरम् अवश्यमस्य सर्वविधं व्यवहारेषु कमेव
विनय-वरिस्थान-पूर्वकं परिवर्तनं भविष्यत्येव । यतो वीरस्य स्वभाव-
एवैव । अतः प्रतापी राजा स्वोक्तस्य सन्धस्य यथावत् परिपालनम्
अवश्यं करिष्यत्येवेति विश्रान्तो न कर्तुं शक्यः, प्रयुज्य नरप्रतीकारदृष्ट्या

• • • • •

धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः

• • • • •

तेन पूर्वम् अहितस्य वस्तुनः प्रत्यर्पणं, नूतन-समयस्य ननुपस्थापनेन ।
तदानीं तस्य बलं ज्ञात्वा अहित-वस्तु-दानमनिच्छत्वाप्यभ्यस्य कर्तव्यतया
आपन्नं, अन्यथा युद्ध-यत्न-ज्ञं स्यादिति । एतदुपस्थापयित्वा मध्यस्थ-
स्यापि सुखीभावोऽप्यवश्यासीति । यतः केवलं प्रतिभू-प्रतिग्रह-द्वारा
जायमानस्य सन्धेरस्मिन्निश्चयना निश्चिन्ता एव । नयं नियमोऽप्राकृतिक-
पक्षपादिव्यपि तथा दर्शनात् । अनं एव “ धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ”
इत्युक्तम् ।

किञ्च तत्त्वप्रकारिषु केचनोच्चप्रकृतिकाः केचन निम्नश्रेणिवतिता अपि भवन्ति । ततोच्चप्रकृतिर्कं मह् पादचारवाचिमण-पूर्वोक्त-प्रतिभू-प्रतिग्रह-ज्ञानं कृतं सद्यः परिणामे वृद्धप्रपञ्चम् अवश्य समुपस्थापयिष्यति । अनं बोध-प्रतिभू-प्रतिग्रहो न निचरसद्यं प्रबोधको । किन्तु उच्च-प्रकृतीनां नियन्त्रणार्थम् एव तत्र मत्प्रवृत्तयोरुपयोग्यकारकता अस्तीति चावस्थाभ्याभिप्रायः । अतः स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा सद्य-उपपयो उपेक्षा-पूर्वकं क्रियमाणोऽपि सधिनं कथमपि शान्तिं जनयिष्यति ।

सत्य-शपथयोः अनिवार्यता

उच्चप्रकृतिकेषु स्विरसध्वर्यम् अपेक्षितयोः नत्यमपहस्यो अर्चन्तु अर्थशास्त्रे एव वर्णिताः । "सत्यं नाम प्रमाण-प्रसूतं परलोक-विश्रुतम् । शपथं च ज्ञानपूर्वकं जनतायाः समक्षं केवहाद्वारा चक्रमद्वारा वा सद्यो निदिष्टानां सभयानां स्वीकारः" इति । एतयोर्द्वयोः शपथो न सत्यस्य स्वराष्ट्रस्य स्वस्य च विनाशो हेतुर्भविष्यतीत्यवश्यं ज्ञानमवम् ।

अत्र परलोक-विश्वासम् अन्तरा अवशिष्टव्यवस्थापि सद्ये श्विष्टता स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा परस्परं मित्रतायाः स्वरुद्धारणं भवितुमर्हति तद्विहितस्यापि शासकपदे स्थापनं न शक्यम्, यतो हि शपथानिकमे लोकनृश्रा-जनकतया उच्च-प्रकृतिकानां शपथ-विश्रुद्धाचरणं प्रवृत्तिरेव न स्यात् । अतो राज्यव्यवहारे तस्य न आवश्यकता इति केवाविदाश्लेषं स्थात् । शोध्यम् आशेषं तथा एव समतं स्थात् यदि सधिकर्तुं स्वयं स्वीकृतायाः प्रतिज्ञायाः विश्रुद्धाचरणं तदुपेक्षाकरणं वा कञ्चनाना अनुभवः स्यात् । परं तस्यैव असमयं परलोकमपमं अ-तथा । एतावास्तु शपथस्य उपयोगो-चर्यं भवति, यत् उच्च-प्रकृतिकानां शासकपदस्य जनतायाः प्राकट्ये सति तेषां मुखे रक्षितम-स्थाने स्थापना आयाति । तावता परलोक-विश्वास-रहितेषु प्रतिज्ञाविश्रुद्धाचरणं प्रतिज्ञाशोषेणा वा न भविष्यत्येवेति वक्तुं न शक्यम् । उच्च-समाजानामात्रेण अनुनापि शासक-पदागोह्य-समये शपथ-ग्रहणस्य पद्धतिः स्थापिता वर्तते । सूक्ष्मदृष्ट्या विचार्यमाणे पूर्वोक्तपक्षे महती न्यूनता दृश्यते । यतो हि ज्ञानकपदे स्थितं जनतायाः

स्वविषये विपरीत-भावना या भूत इति विशेषतोऽवहितैर्भ्रमते । तत्र जनसमन्वयं यथा यथा परिवर्तनं भवेत्तथा तथा तद्व्यवहारमापि क्रमेण परिवर्तनेन अवश्यं भाव्यम् । तेन च पूर्व-सिद्धान्तस्यैव वैपरीत्यं सति तदनुसारेण क्रियायाः प्रविज्ञायाः विकृष्टाचरणम् अपि लज्जावहं न भविष्यति । एतद्विषये उदाहरणं तु इदमेव, यद् एकस्मिन् समये भारतीय-सम्प्रदायाः चिह्नन्त्वेन शिवायाः माहात्म्यम् अथ आसीत् । अत्र एव तद-रक्षणार्थं छत्रपति श्रीशिवाजी-नोबिन्दसिंह-प्रमुनिभिः साम्राज्ये जननीर्ष-स्य प्राणदानमपि कृतम् । यदानीं शिवायाः भस्वापनं नाम भारतीयानां कृते अतीव अगमानकारकम् आसीत् । परमं इदानीं तस्मिन्नेव भारतवर्षे लोकैः स्वेच्छया तत्कुलान् क्षिपत, प्रवृत्तं तद्वक्षणम् अपि अतीव लज्जानहं उदत्तमिति ।

अत्र गणपत्य स्थान्ता लोकमन-स्थिरतावीना, सा च मूलनिष्ठा-स्तस्य स्थिरताय भवेच्छते । अथवा लोकमतस्य अस्वैर्यं शासकानां स्थिरवृत्तव्यपरेतायाः अज्ञाये अधुना प्रविज्ञाय अपि श्रेये ते अस्माकं हितं साधयिष्यन्त्येव इति विश्वासः कदापि न कर्तुं शक्यः । अत्र सर्वे स्थिर-तासुपादकेषु यत्तु सर्वं परलोकविश्वासात् अपि वीर्यं इति न वा अनर्थपरिहाराय व्यागम्येन परिगणितं । अत्र एव प्राचीनेतिहासेषु “सर्वसखा हि राजानः ।” इति राज्ञां वर्णनं तत्र तत्र उपलभ्यमानं लघुच्छते ।

योऽसाध्यवशात् स्थिरमन्त्रेषु यत्तु सर्वं परलोक-विश्वासात् प्रकृत्या निधिक्रमेण अस्मानु भारतीयेषु अनादिपरम्परया प्रचलन् अद्यापि केचिद् भारतीयेषु दृश्यते । तस्य कारणं तु अपरिवर्तनीय-वैदिक-सिद्धान्तानुसार्चिकम् एव । एतादृश-महत्त्वपूर्व-वैदिकमतानुयायिनः अन्धविश्वासिनः इति कथनं तु स्वीय-अज्ञानायाः परिचायकमेव । यतो वैदिक-सिद्धान्तस्य अज्ञानता विज्ञानतोऽपि न सिद्ध्यति । तस्मिन् स्थिरता-हेतुभूत-वेद-अपौरुषेयत्व-विषयवास्तविकतास्तु सर्वविस्तर-अथादयं नोच्यन्ते । ते च अनेन सर्वे परिशिष्टे द्रष्टव्याः ।

भारतीय-नीतिशास्त्रज्ञैः तर्केन निश्चितस्य भारतीयैतिहासेषु प्रसिद्धस्य च स्थिरस्य सम्प्रदायानां प्राक्कालानां नास्ति इत्यस्य हेतुस्तेषां सिद्धान्तानां सर्वैः परिवर्तनीयता । अत्र एव परिस्थितिबन्धाद्-विचलतया

अद्यापि वाच्यार्थे “ भारतम् एव इदानीं स्थिरशान्ति-मार्गदर्शक भवेत् ” इत्युच्यते । एतादृश-स्थिरत्व एव सुवर्णमणि सगणविविध इत्यार नाम । तदुक्त कामन्दकेन—

“ सद्भिः सपततवित्तु संभ्रीपूष उवाहृत ।

यावदायु प्रमाणं तु समानार्थप्रयोजन ॥ ”

—इति । (कामन्दकीयनीतिकारे ९ म)

यथा सुवर्णसकलद्रवस्य द्रवतायाम् एवम् भवति तथैव स्थिरल-
क्षिता सबद्धयो पतयो एकमस्य, तेन च प्राचीनस्य मगधादेरु अन्येषु
सुखदुःखे भूत्सुयते । एव एवराष्ट्राभ्यन्तरे अत्र राज्यवन्द-नचालने अपेक्षि-
ताना सर्वेषाम् अङ्गानाम् एकप्रायता यावत् भवति, तावत् सुखस्यपादा
राज्य-वक-अवर्तकं तु शक्यम् । अत एव उच्यते कामन्दकेन—

भारतम् एव स्थिरशान्ति-मार्गदर्शकम्

“ वराहरीपकारीह सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ।

एकाङ्गेवापि विकलम् एतत् सायु न वर्तते ॥ ” इति ।

भारतवर्षे भारभूत एव एतादृश सामरस्य बुद्ध-सिद्ध्ययो पनि-
पत्न्यो, राजप्रजयो स्वाधिलेखकयोस्तथैव यथा स्वात् नयां किरीषण प्रयत्न
प्रवर्तित, नन्साकस्य च व्यवहारे प्राप्ताय आसीद् अतो देशे सर्वत्र शान्ते
साम्प्रत्यवस्थासीद् इति इतिहासतो जायते, एतादृशवृत्तिश्चैतद्विचक्षण
भवन्तिना कृतमरित । तत्र यथा—

“ अहंतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्ववस्थानु यत् ।

विधामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्षो रत ।

कालेनावरणप्रयमरपरिचले यत् स्नेहसारे स्थितम् ।

नष्टं तस्य सुमानुषस्य कवचमप्येकं हि तदप्राप्यते ॥ ” इति ।

उपर्युक्तविशेषनेन एतावत्तु स्पष्टं भवति यत् यथा करवचिद् बाह्यवस्तु
स्वरूपसौन्दर्यं ब्रह्मचर्यादि-धर्म-विहितानां कर्मेभ्यः यथावत्परिपालनं नैव,
न तु अन्तःकरणे, एव सर्वप्रमाणमात्रनिर्णयस्य अत्र धर्मस्य प्रवृत्तानु-

मानाभ्यां हित-साधनता निश्चित्य चित्तसत्तोषपूर्वक नीतिरूपेण अनुष्ठाने एव सर्वेषां रञ्जकरवम् इति । एतादृश-प्रमाणत्रय-समन्वित-नीतिपथम् आरुढे स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा स्थिते महू स्थिर-सन्धि कर्तुं शक्यम् । परमित्य महूत्वपूर्वाया भारतीय-प्रथास्या दूरापेक्षी अस्तु न कदापि स्थिरसन्धे पात्र भवितुम् अर्हति । यदि तादृशधर्मेष सन्धु सन्धि स्थियेत तद्धि स्वार्थ-परत्वम स किं न कुर्यात् ? एतद्विषये लोकोक्तिरपीव प्रसिद्धा ।

“ मुरघटवस्तुसन्धेसो दुःसंधानस्य कुञ्जो भवति ।

सुखनस्तु कनकघटवद् दुर्भेद्यः सुकरसन्धिश्च ॥ ” इति ।

एवरीया वाञ्छात्प-नीति-हितताया एकस्या न्यूनताया परिहारो भारतीय-नीतिशास्त्र-दृष्ट्या कथं भवितुमर्हतीति सक्षेपेण प्रतिपादितम् ।

इतः परम् अन्वेषा वाञ्छात्पनीती समुद्भाष्याना प्रवक्ष्यामः तद्व्यक्त-न्यूनताना च विचारः, स्थिरमन्धि विषयेऽवशिष्टो विचारश्च कथं चरिष्यते ।

तत्र पूर्वं “ राजानम् उद्दिश्य निहिताया नीतेरुपदेशे अन्वेषेण कृते क्रियमाणे सम्बन्धिन प्रति गृहस्पधर्मोपदेशे इव अर्थो भवेत् । अन एव काव्यदशकेनापि आदावैव एवमेव प्रतिपादित नीतिसारे —

“ उपार्जनं पालनं च भूमेर्भूमोश्चर प्रति ।

युत्किञ्चिदुपदेश्यामो राजविद्याविदां मतम् ॥ ”

इति, ‘ भूमोश्चर प्रति अन्वेष्ये तु राजविद्यायाम् अनधिकारात् ’ इति तदन्वेष्यताया जयमङ्गलायाम् अत्रि उक्तमिति स नीतेरुपदेशे इतरथा कृते कथं युक्तो भवेत् ?

किं च तादृशो राजनीतिक्रमो व्यवहार सामान्यजनं क्रियमाणे कथं शास्त्र-सगत स्यात् ? इति प्रश्नयो प्रासङ्गिकयो समाधाने बीमासा-धर्मशास्त्रयोः समन्वयेन क्रियते ।

राजा यावत् सम्भवप्रजापरिपालनं क्रियते, तावत् सामान्यजनानां राजनीती उन्वेषा न राज्यव्यवहारेषु बाधिका भवति, किं तु यदा राजा शासनकार्ये अयोग्य प्रजाम् अराजकता-दशा वा स्यात् तदानीम् अन्वरेषि

नियमाणा राजनीतेरुपेक्षा तु राष्ट्रेण महत् शर्षेणा विनाशजनिका, शास्त्राज्ञा-
विपरीततया प्रत्यवायजनिका च भ्यात् । उदुक्त महाभारते, “ ज्ञातो
धर्मो ह्याश्विसेवात् प्रवृत्त पराचार्ये शेषभूताश्च धर्माः ” इति । एतन्-
वचनस्यावाप्ततो यद्यपि विधिरूपता न प्रतीयते तथापि तात्पर्यं तथैवेति
निर्णयं शक्यम् । तथा हि, सृष्टि-कत-वस्तुषु पूर्वं ज्ञानधर्मं प्रवृत्त, तत-

ईश्वर-प्रयत्नारम्भः जगत्परिपालनम् उद्दिश्यैव

स्तदङ्गनया अन्ये धर्मा इति तदर्थं । साराचम्बु ईश्वरप्रयत्नस्य आरम्भ
सूच्यमानजगत्परिपालनम् उद्दिश्यैव जात, तन्मत्तसहकारितया अन्येषां
धर्मिणाम् उत्पत्तिरिति ।

वस्तुतोऽङ्गस्य सार्यक्य तदेव, यथा प्रधान-स्य-सिद्धिं पूर्णतया तेन
स्यात् । श्रीमद्भक्तसमनाङ्गत्वविचारैणाद्यद्यत् स्पष्टो भवति । “ परोद्देश्य-
प्रवृत्त कृति-कारकात्वेन विहित यत्तस्य तदङ्गत्वम् ” इति ते वदन्ति ।
अत ज्ञानधर्मो यदि नृभ्यपरिचयन स्यात् तद्धैव ज्ञानधर्म-धर्मानुष्ठान-
रवापि साफल्यम् अन्यथा तु तदनुष्ठान शक्यमित्यामति । एतदुचाङ्गा-
ङ्गिभावविचारं पूर्वाचार्यैरपि कृतोऽस्ति । “ तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
द्विविधवन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाद्यैरेव । ” एवम् —

“ तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।

मत्कृया श्वश्यादी वा भद्रा यावत्त यावते ॥ ”

इति धृतिपुराणादिवचनेषु ब्रह्मजिज्ञासाया भगवत्कथा-अवगाही श्रद्धाया
वा समुत्पन्नस्याम् एव वेदाध्ययनादि-धर्मानुष्ठान-साफल्यम् अथवा तु न
इत्येव प्रतिपादयत् ।

उक्त-महाभारत-वचनं प्रवृत्तेनाङ्गत्व-बोधकेन “ शेषभूता ” इति
पदेन तस्य विधिरूपता ज्ञायते । अत ज्ञानधर्म-स्वोपेक्षा अन्येषामपि
न केवलमनुचिता, नितु ईश्वराज्ञोत्पन्न-मूलक प्रत्यवाय-जनिकापीति
सिध्यति ।

अत्र विषये क्षात्र-धर्म-पदस्य बोध्या व्याख्याम् अज्ञानद्विरेवम् आक्षेपं क्रियते यत् “वर्षाधर्म-धर्मानाम् अनेकेषु विविदिषाविलक्ष्येषु क्षात्र-धर्म-पीडयाम् अपि एक लक्ष्यं वर्तते । किं च क्षत्रियाणामेव तत्र विशेषतः अवधानम् आवश्यकं तेषां धर्मस्वाप्तान्धेयाम् । अतोऽन्यत्कपीर्हे-
शनापि वर्षाधर्म-धर्मानुष्ठानस्य चातिशय्यै समवधि क्षात्र-धर्मोपेक्षा नास्येषां दोषात्पट्टा स्वादिनि ।

यथावत् जगत्परिपालनम् एव क्षात्रधर्मः

परमत्र क्षात्र-धर्म-पदस्य “जगत्तो यथावत् परिपालनम्” इति व्यापकोऽर्थो विवक्षितो न भ्रुकुचिनः । विचार-शीलाना मनसि न कदापि “जगत् परिपालनम् अस्तु वा मा वा तेन का क्षतिरस्माकम्” इति भावना भवितुमर्हति । प्रत्युत “न अत्र अवती वाह्या , अतस्तत्परिपालनम् एव अस्माकं पालनम्” इति ते परिध्यन्ति । राष्ट्रस्य रक्षणमेव हि तदन्त-
गमन्यन्तीना धनश्रीना च रक्षणं सिद्धं भवति । अतो यदि रक्षणकर्मणि निपुणतः क्षत्रिय-जनमर्थस्तत्र भवेत्तदा आत्मरक्षणदृष्ट्या अपि प्राणिनाम-
सुरक्षणोपेक्षा नोचिता । किंच यत्र सर्वेषां स्व-स्व-विशेष-धर्मानुष्ठानं कर्तव्यम्, तथा सामान्य-धर्मानुष्ठानमपि ।

अत्र कामन्दकेनापि उक्तम् —

“अहिंसां सुनुतां क्षात्री सत्यं शौचं दया क्षमा ।

वर्षिणा लिङ्गिणां चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥” इति ।

एतेषाम् उद्देश्यं तु भूतपरिपालनमन्तरा किमन्यद् वस्तु लक्ष्यम् ? अत्र विषये नाद्युनिकानामपि वैमत्यं भवितुमर्हति ।

धर्मस्था-श्रमिद्व्यानुसारेण अपि एतद्विचारस्य समर्थनं भवति । तथाहि-साक्षरत्वमेव व्यावहारिक-साध्यापारम्भे उक्तम् —

‘व्यवहाराम्बुवः परमेद् विद्वद्भिर्बहिष्कृतं, सत् ।

धर्मसाक्षानुसारेण कोष-लोभ-विवर्जितः ॥” इति ।

व्यवहारादि-राज-निर्णयः विद्वत्-संमत्या एव ।

एव तर्कवान्यत्र—

“ श्रुताभ्युपनसपत्रा धर्मज्ञा सत्यवादिनः ।

राज्ञा समास्यः कार्या रिपी मिषे च ये समा ॥ ”

इत्यपि उक्तम् । उभयत्रापि व्यवहारादि-निर्णयो विद्वत्-संमति-पूर्वक राज्ञा कर्तव्य इति निदिष्टम् ।

अत्र वीगस्त्यपपरिहाराद्यर्थं पुष्यश्लोके “ ब्राह्मणे ” इत्यस्य व्याख्या “ अनियुक्त- ” इति कृता मिताक्षराकारेण । वेत्तु वृद्धीत्या ये राजसभा प्रविशन्ति ते समास्यः, ये तु निर्बलनिका स्वतन्त्रा विद्वांसतेऽनियुक्त-पदवाच्या भवन्ति । इत्यत्र विरक्तानां स्वतन्त्राणां विदुषां न्यायालवादिषु मामनस्येव कथं लभय ? इति अत्रो वीरमिश्रोदयादि-ग्रन्थेषु समाहितम् । तत्र हि — यदि शासनात्मकस्य राज्ञो न्याय-दाने अनौचित्यम् आवाहक-प्रमाणात्प्रज्ञान वा स्थानं तदा तत्र स्वयमुपस्थाप्य न्याय-लयत-प्रमाणादि-प्रदर्शनम् अनियुक्त विदुषा कर्तव्यम् । तेन च न्यायलामाद् वञ्चितो वर्ग उपकृतो भवेद्यत् तेषां राजस्य ऐहिक-नारलीकिकोमवधिष-लेश्वरस्य सिद्ध भवेत् । अ-पवा “ ज्ञास्वाप्येभिर्जगत्पालने उपेक्षा कृतेति ईश्वरकोपमाज-नाम्येते स्म । ” इति प्रतिपादितम् ।

एवमेव बहुविधः नोतमेनाप्युक्त धर्म-सूत्रे । तत्र हि ब्राह्मणादिभिर् द्विजातिभि स्वशुद्धधर्मं जन्मप्रभृति आभरण गर्भाधानाद्यष्टानात्वारिण्य-सस्कारा विधेया । तदुद्धाराय च धर्मिक-कान-सिद्धि-पूर्वकम् अन्ते ईश्वर-प्राप्तिरूपो नोप्योऽपि तेषां सिद्धो भवतीति प्रतिपादितम् । तेषु चत्वारि-ण्यत्-सस्कारा वैदिकाः । अवशिष्टास्तु —

“ इया सर्वभूतेषु शान्तिरवसूया शीघ्रमनायासो साङ्गस्यम् अकार्षेभ्यम् अपृहा । ” (गौ ष सू ८-२१) इति सामान्य-धर्म-रूपा षष्ठावारमगुणा एव ।

इदमपि तत्रैव प्रतिपादितम् । यत् — “ वर्येते न सत्वारिणात्-सस्कारा न च अष्टौ आत्मगुणा न च ब्रह्मण सापुत्र्य सालोच्य च न चर्हति

यस्य तु शब्दो सस्काराणाम् एकदेशोऽपि अष्टौ आत्मगुणा अथ स गह्वरा-
सामुद्रस्य सातोक्त्वा च वच्छति ।” इति । उक्त-सामान्यधर्माणां यथापि
अनुष्ठाने सत्त्वेव अर्थादिकसस्कारं अनितायां शुद्धे साफल्यं सर्वत्राभ्यसा
इति भावः ।

शात्रधर्म-रक्षणं सर्वेषां कर्तव्यम् ।

एव च जगदक्षयमेव सर्वेषां धर्माणां मुख्यं लक्ष्यम् इति स्मृति-
काराणामपि समतम् इत्याद्याति । अत उपर्युक्त-शात्रधर्म-वदस्य एतादृश-
व्यापकार्थकत्वं ज्ञायते । नीतिशास्त्रानुसारेण समन्वयपद्धत्या इत्यपि वक्तुं
शक्यं, यद् धर्माधिपद्यमानानुष्ठानस्य फलत्वेन उपवर्णिता विविचिता ईश्वर-
चरित्तर्पा वस्तुतः शात्रधर्मात् प्रपञ्चते इति । यतो हि, ज्ञानी ईश्वर-
भक्तश्च अत्यन्तं ज्ञान्त-स्वभावी भवति इति सहजत एव तयो राम-द्वेष-
राहित्य-पूर्वकं दयाऽहिंसादि-सामान्यधर्मानुष्ठानं घटते । अत एव भक्ता
ज्ञानिवश्च ईश्वररक्षणभावात् भवन्ति । श्रीमद्भगवतोऽपि उक्तम् —

“ यस्य प्रसन्नो भगवान् सूर्णैर्मर्त्यादिभिर्हृत् ।

तस्मै नमन्ति भूतानि निम्नमाय इव स्वयम् ॥ इति ।

मवादिपदग्राह्या गुणास्तु विष्णुधर्मोत्तरपुराणत्वेन —

“ सुशीलो भव धर्मशमा संत्र प्राणिहिते रत ।

निम्न यथाऽऽयः प्रथया पात्रमायान्ति सवव ॥ ”

— इति श्लोकेन अनगम्यन्ते । अत सामान्यधर्मानुष्ठानमन्तरा
न ज्ञानी भक्तो वा कोऽपि भवितुमर्हति । भाव-प्रकाशनेऽपि

“ यथाशक्ति परित्राणं दुःखितानां विशेषतः ।

विना रागेण सर्वत्र सुखितानामनुमोदनम् ॥ ”

इत्यादयः ज्ञान्तरस्य स्वाभाविका गुणा उक्ताः ।

एतावता विवेचनेन इदं स्पष्टं भवति, यद्दर्शाधिपधर्मा भगवत्परि-
पातनरूपजात्रधर्मस्य अङ्गभूता इत्यतः शात्रधर्मरक्षणम् अपि अस्माकं
सर्वेषां कर्तव्यमिति ।

एव प्रासङ्गिकालेषसमाधानानन्तर स्थिरसधेरर्वाशिष्टाद्यो निरूप्यन्ते ।

इतिहासतो ज्ञायते यद् भारतीयनीतिशास्त्रे बर्णितस्य स्थिरसधेरु-
त्तमाद् भारतीयजनना न केवलं सपूर्णस्य जगतः किन्तु परमेश्वरस्यापि
विश्वासपात्रम् आसीत् । अत्र एव स्वयं भगवानपि अनेन अवतीर्य स्वलीला
कृतवान् इति ।

देशसेविनी भारतीय-समाजस्य अन्तर्गतविद्व-कल्पान-परामर्शैर्
ब्राह्मणेरेव प्रथमं स्थिरसधे स्तवसंपादनना लोकेभ्यः प्रदर्शिता । ततो
ब्राह्मणसकाशादेव च सेवाद्वारा सर्वेषां जननां स्थिरसधे शिक्षा प्राप्ता ।
अतः सर्वेषां जीवन-रुमः शान्तिपूर्णं आसीत् । इदमेव तस्य लक्ष्मीकृतय
क्षत्रियैर्वापि मनुजा उच्यन्तम् —

“ एतद्देशप्रभूतस्य सकाशात्संपन्नम् ।

एव एव चरित्तं शिखरेण् वृत्तिव्या सर्वमानवा ॥ ” इति ।

स्थिरसधिद्वारा सर्वेषां व्यवस्थाया क्रियमाणात्पामेषु राष्ट्रान्तर्गत-
सर्वप्राणिनाम् एकसमभावेन सतीषुपूर्विका रिचति शक्यसंपादना, नान्यथा ।
अतस्तदर्थं जनताया वरलोके दृढनिष्ठाया आवश्यकता अस्ति इत्युच्यते ।

• • • • •

तान् अन्तरेण निपतेत् क्व नु मत्प्रणामः ।

• • • • •

एतादृशस्थिरसिद्धान्तस्य ज्ञानं यस्मात् प्रमाणमूर्धन्याद् अतीवशंयाद्
वेदाद् भवति, तस्य संरक्षणं दुःखरतपस्यापूर्वकं देशसेवादृष्ट्या सामान्य-
जनताया कृते विधातुं ब्राह्मण-वर्गेण स्वीयं कर्तव्य-पथम् आदर्श-जीवनं
जगतः पुरस्तात् स्थापितम् । अतः एव भोदराजनेनीतम् —

“ उच्चैर्गतिर्लभति सिध्यति धर्मतश्चेत् ।

कस्य प्रमा च कथं कृतकेतरश्चेत् ।

तेषां प्रकाशन-वशा च महीमुरंश्चेत् ।

तानन्तरेण निपतेत् क्व नु मत्प्रणामः ? । ” इति ।

एवरीत्या उत्तरोत्तरं गौरव-भाजनाभ्यापि, संघ्यशापि पुरातनया
विश्वासे कर्तुं शक्यस्तादृशा ब्राह्मणादयो वर्णा इदानीं सर्वेषां उपेक्षाभाज-

नानि क्षत्तानि इत्यस्य कारणं तु विश्वरमधेर्मूलभूतानां प्रोक्तानां चतुर्णां क्षासनानां विस्मरणम् एव एतेषाम् । अत एव वर्तमानसमये पूर्वपरपरस्य स्वीकृतैषु तदुपाधेषु एतेषाम् अवधानं यथा स्यात् तथा प्रयत्न आचर्यक इति प्रतिभानि ।

प्रोक्तैषु चतुर्षु विश्वरमधेःषपाधेषु इतिभूषदवान्धम् उत्तरदामित्य जन्मा एव एतेषु वर्गेषु स्थापितं वर्तते । यानि अस्तु कार्याणि विशेषतः परपरया कर्तव्यत्वेन प्राप्नानि, तेषां ज्ञानस्य अविच्छेदं प्रयत्नतः जायत्येक इति तत्र प्रयत्नते ।

वेद-शास्त्र-प्रकाशकेषु स्मृति-ग्रन्थेषु इदमुक्तं भवति, यत्

“ प्रजापतिर्हि वैश्याय सुष्ट्वा परिवर्दे वसुन् ।

ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वा परिवर्दे प्रजा ॥

न च वैश्यस्य कामः स्वाप्त रक्षेयं वसुनिति ।

वैश्ये चेच्छति मानसेन रक्षितस्या कथञ्चन ॥ ” इति मनुः ।

अपमर्थः — प्रजासुरक्षणनामं सृष्टिकल्पप्रभृदेषु क्षत्रियेषु च स्थापितं, वसुसुरक्षणं च वैश्येषु । अतस्मान्कार्षेयुः तेषामुपेक्षा न युक्ता, एवमन्वयस्य स्वकार्षेयस्येव नाम अयेन तत्कार्षेयकरणम् अपि अपु-
 क्तमिति । तत्र राज्ञोऽभावे प्रजासुरक्षणं ब्राह्मणानामेव कर्तव्यम् । किन्तु तदुपेक्षामश्रुता तं कियते इति, एकतः कर्तव्यत्ववृत्तल्लोके परिहास्यता, अन्यतः ईश्वरकोपात्रना च एतेषु श्रुता वर्तते । एतादृशं स्वकर्तव्य-
 भारं कथमपि न विस्मरणार्हं उपेक्षाहीनं वा ।

स्वकृतस्य शपथस्य अवहेलनम् ।

एवमेव स्वकृतस्य शपथस्यापि अवहेलनम् उक्तवर्गेण कियते । बभ्रुवर्षि-ब्राह्मणादीनां गणस्य “ प्रजापालनोपयोगिना कतिपय-कर्तव्यानां वासनं करिष्यामो वयम् ” इति प्रतिज्ञा एते कृता इति तद्विद्वद्वाचरयाम् एतेषां न युक्तम् । तथा हि “ अष्टवर्षं ब्राह्मणगुपनवीत ” — इति श्रुती,

एव— “गर्भाष्टमेऽग्रे कुर्वीर ब्राह्मणस्पोषणापनम् ।

गर्भविकाशसं राज्ञी गर्भासु द्वावसो विजा ” ॥

— इति, मनुस्मृतौ च द्विपारिविन वर्तते । तदनुसारेण अद्यापि द्विजेषु उपलभ्यमानसंस्कारं मानसं प्रचलति । नच प्रत्येक ब्रह्मचारिणो गुरुणा वायवी-मन्त्र, तथा “दिया मा स्यामी । ब्रह्मचार्यमि, स्वाध्यायान्मा प्रमद, सत्यं वद, सर्वं चर, मानुदेवो भव, विन्देवो भव, आचार्यदेवो भव, भगिषिदेवो भव, कुलकाय प्रमदितव्यम्, अयोऽजान, यान्यस्याक मुषरिनाति तानि न्ययोपारयानि ।” इत्यादीनि राजनीतिबुद्ध्या प्रजा-वातनीस्योधीनि कर्तव्यानि चोपशिक्ष्यन्ते । नच प्रत्येकेन ब्रह्मचारिणा बुद्धेर्वास्मिन्वास्मिन्वाना नमस्त “वाटम ” इति स्वीकृतये च । अतस्तद्विच-रीनाशरणं यद्यस्याभि किंचन तस्मि लोके कच विद्यास्या भवाम, ? इति एव सर्वविचारं कथय्य । सर्वेषां हृदि निवृत्तेन परमेस्वरेणापि एतादृश-प्रमादशीलेषु उपेक्षा एव क्षियेत । सन्न एव स्वहन-अनिज्ञायां माहुरस्य जातन्ति, अतस्ते कदापि स्वप्रतिज्ञाविक्रान्तरणं न विद्यन्ते इति ते कीर्ति-मन्त्रो लोकान्तरगोपायानि पारलौकिकपथकीमानयनं भवन्ति । अथ विषये बुविष्ठिर एवोदाहरणम् । ‘सरिष्ठमपि वा भवन्तु, यदेकवारं मया कथ्यते, ततो न कदापि विचिन्तो भवेत् ॥ —” इति तस्य प्रतिज्ञा एव आसीत् । आशरीरसकर्मं यत्कामाविना कष्टं मोक्षं च तेन स्वीयमस्य-वादिता प्रकटीकृता लोकानां पुरा । अतो वाचवादीनां श्रियता प्राप्य समस्तक्षपातिने दुर्पोषणाय दण्डं प्रदाय च भन्वायान्मोषितो देव ” इति ।

अथ “ब्रह्मचारिभित्तानपुत्रकं शपथो न गृह्यते, तद्विषये तेषामज्ञ-त्वात् किन्तु गुरुभारेण मानुस्यैव शपथं प्राहृयित्वा ते क्षुद्रकृपा भवन्ते । अनस्तादृशशपथस्य अपरिहातने न कोऽपि दोषः ” इत्यर्वाचीनेराश्रियेन । अस्येदमेवोत्तरं, यद् विद्याबुद्धेर्गुरुजनेहिनैविभिन्नादुत्तनिर्बन्ध एव कुत क्षियते ? इति ते प्रथमतो ज्ञेयम् । यत् पूर्वजं स्वयं देव-हित-दुष्टया नीतिकल्पेण तादृशकर्तव्य-पालनेन लोकान्तरगो यमदण्डं गप्राप्तम् अतस्तेषां हितमाचनताबुद्धौच एव क्षियते इत्यवश्यं वक्तव्यम् । परमदीर्घदक्षिणया पुरोधाचिन हितमविज्ञाय मदेन बुद्धजनानामुपर्वेव दोषज्ञानकल्पनापि एतेषां पशुतायां परिचायिकं । यद्येतेभ्य स्वहितैच्छया पूर्वजं कृत

कर्तव्यनिर्वन्धो न रोचते तर्हि तं क्रियमाणा शिक्षणादीनाम् भावमयव्यवस्थापि न्यायात्मके कथं मान्या भवेत् ? भाविजीवनमुद्दिश्य क्रियमाणरवात् तस्या इति चेतसंबोधनशक्यविषयेऽपि तं कुतो न ज्ञायते ?

आचार-पालनेनैव विश्वास्यता

शैवगिकानामिव शूद्राणामनुप्रत्यर्षं तत्तत्कुलोचित-विहित-मन्त्र-दीक्षायां लक्षणे पूर्वोक्त-व्यामान्-शर्मानुष्ठानम् उद्दिश्य शपथ-ग्रहणम् उच्यते ।

एव स्त्रीणाम् अपि विवाह-प्रमाणं मुषजाभिवृद्धयर्थं देवा-ग्निगुरु-बन्धूनां पुरतः शपथग्रहणं विहितम् । एतादृश-शपथ-परिपालनेनैव शीला-सावित्र्यादीनां लक्षोऽद्यापि गीयते । ताःसर्वीमिदमेव, यन् प्रत्यक्षानुमानसम्बद्धेषु हितसाधनता निश्चिता, तादृश-कर्तव्य-विषये एव पूर्वजंक्षणयनादि-प्रसंगेषु शपथो ग्राह्यते, न स्वमन कल्पितेषु । अनस्तादृश-उपयानामुपेक्षा सर्वथा न युक्ता । सम्प्रत्यक्षपूर्वकं तादृश-परवराननाचारानां पालनेनैव लोकेभ्यो विनिर्वन्ता विश्वास्यता सम्पन्ना पुनः स्वरा भवेत् । उदर्यम् अयमेव भावो नान्य इति ।

किञ्च स्थिरमन्त्रवर्धमपेक्षितं प्रतिग्रहोऽपि एतेषां शक्तिरेऽस्ति । यत् एतेषां प्रतिभूत्वशपथयो अनुकूल व्यवहारं वृत्वा लोकेरेव केवलं न देत-हितदृष्ट्या मठ-मन्दिर-शर्मसालादीनां व्यवस्थां ब्राह्मणादिवर्गेषु स्थापिता वर्तते, किन्तु भगवता अपि स्वयं मूर्तिरूपेण अवस्थाप्य स्वोपशान्तमोजना-दिभ्यवस्थाप्य एतेषामेव हस्ते समपिता इति श्लाघतो ज्ञायते । एव च प्रतिभूत्वशपथ-परिग्रहा स्थिरमन्त्रवर्धम् आशयका, एतेषाम् आधारभूत परलोकाविश्वासवच्यं यथाश्रमिजनैस्त्वयापि सन्ति । तथाप्येतद्दिग्भरणेन साम्प्रतं विशेषतः प्रजापालने अतिकृती ब्राह्मणवर्गोऽयं समाजश्च तद्-विपरीतमार्गेण प्रचलितो वर्तते । एतस्य परिणामं सर्वत्र कलहभेदनीत्या-दीनां वर्धनम् । परमन्ते समस्तानां दोषाणाम् उत्तरदायित्वं ब्राह्मणानाम् उपर्येव आयास्यति इत्यवश्यं ज्ञातव्यम् । अस्मिन् विषये एको दृष्टान्तः

* * * * *

ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन वैदिक-धर्म-रक्षणम् ।

* * * * *

उच्यते, केनेव स्पष्ट भवेत् । यथा कम्पिश्चिद् ग्रामे कश्चिद् धनिकस्य हुन्ती यदि मत्त एव गृह्णता यद्वक्त्रा निर्बन्तो ग्रामे सर्वत्र हुन्ततो नागरिकाणां स्वसंतीश कुर्वन्ति तद्दि सामकालानुसरवाग्निने स्वामिने एव एष्व विरभुर्न तु हस्तिने, तथा समाजो यदि कुपय-ग्रामनेनाघोवति प्राप्नुयात्तद्दि तदानीं समाजधुरीणानामेवमेव दोष इति विरोधिनामाक्षेप अवश्यमाव्येव । अत उपर्युक्तम्विरक्षितकारणात् विममग्नाम् उपेक्षा वा विशयमघातरूपत्वात्प्रजापरायणतु ।

ब्राह्मणानाम् आचार-भ्रष्टताया समाजोऽपि दुषितो भवतीति मनूनात्प्रवृत्तम् —

“ जनकंस्तु क्रियात्पोपरिवत् क्षत्रियजातय ।

पृथक्त्वं यता लोके ब्राह्मणशर्शनेन च ॥ ” इति ।

“ ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षित म्वाह्वैदिको धर्मः । ” — इति च भीमकराचार्या ।

वेदग्रन्थाभ्यान्-वृत्तान्तद्वया विषये न किंचिद्वि अवलम्बय, किन्तु वेदग्रन्थामाश्रयमङ्गीक्रियते, तेन कृते म्भिरसन्-वृत्तान्तान् स्मरयितु प्रयत्न कृत । यतो हि ब्रह्मोपदेशे शत्रु-दमादि-वाधनचतुष्टय-सद्वृत्तानामिव प्रोक्त-सत्यादि-चतुष्टयवनामेव नीरपवदेशोऽधिकारित्वम् । अतस्तेषाम् उपेक्षणैव ईश्वरस्य समाजस्य च कोषो भवेतिनि भाष्योवेत्तवस्य भारतीयराजनीति-विषयेऽपि संपूर्णतयाऽवधानं देयमिति सामुदाय्यं निवेद्यते । अतो विषय-प्रसङ्गेषु कर्तव्य-निर्धारणे न केवलं बुद्धेः सामर्थ्यं किन्तु सामर्थ्येव तथापि मानदर्शकं भवितुमर्हति । एव रोत्या पाश्चात्य-नीत्यनुसारेण समुपस्थित-स्वेकस्य अस्तस्वोत्तरं यद् द्विसहस्रवर्ष-भ्य पूर्वमेव भारतीय-वृष्ट्या जाचार्य-वाचक्येन लिखितं तस्यैव स्पष्टीकरणं कृतम् ।

अधेदानीं पाश्चात्य-सैव्या प्रचलिताया निर्वाचन-वृद्ध्या रिचिता योया भारतीयनिवाचनवृद्धयनुसारेण उच्चिवाग्धोवायाश्च समुपस्थायन्ते।

ये सारु लोकमतानुसारेण कार्यकरणं मन्वास्तादुनामेव मन्विना सासनकार्ये आवस्यकता चवतीत्यत्र न मत्स्यापि विवादं येद्यु च राष्ट्र-

निर्वाचन-पद्धति-दोष-निवारणोपायाः ।

हितोपयोगिनो विशिष्टा गुणा सन्ति, तादृशानां योग्यानां निर्वाचनं स्व-यतदान-द्वारा समाजेन नियते, तद्व्याप्तं निर्वाचिता एव च शासन-पथां प्रविशन्तीति निर्वाचन-शैली वर्तते । नत्र नादशेषु राष्ट्र-हित-दृष्ट्या ये ये गुणा आवश्यक्यं शेषा च परीक्षा राज्ञा जनतया वा कृतव्या भवति, तेषां परिगणनं राजनीति-शास्त्रे एव कृतमिति यदाह काचन्द्रक —

“ स्ववपहो जानपद कुल-शील-बलान्वित ।
 वाममी प्रगल्भश्चक्षुष्मान् उरसाहो प्रतिपत्तिमान् ॥
 स्तम्भ-चापल-हीनरज मंत्र स्तेशसह शुचि ।
 सत्य सत्त्व-धृति स्वैर्ब-प्रभाचारोग्य-सयुत ॥
 कृत-शिल्पश्च वक्षस्व प्रज्ञावान् धारणान्वित ।
 बुद्धभक्षितरकर्ता च वेराया सचिवो भवेत् ॥
 स्मृतिस्तत्परतार्षेणु मित्रको ज्ञान-विश्वस्य ।
 वृत्ता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रितकप्रकीर्तता ॥ इति ।

अत्र बुद्धि-कर्म-सचिवयोस्तारतम्येन कर्मसचिवापेक्षया बुद्धिसचिवस्य मन्त्रित्वं श्रेष्ठत्वं प्रतिपादितमस्ति । यतो बुद्धिसचिवे प्रोक्ता त्रयविधस्य गुणा अपेक्षितानि, अन्तितय-गुण-पद्ध-हीनोऽपि तु कर्मसचिवो भवितुमर्हति । उक्तगुणानां म्यास्यां कर्मैर्षेव वर्तने । यथा —

“ साहजुसता, स्वदेश-जन्म, कुलीनत्व, सुम्यभाव, काय-बलवत्त्व, वक्तृत्व, निर्भीकत्व, शास्त्रज्ञाना, दास्य-श्रेष्ठ्यामर्ष-शौर्य-लक्षण उरसाह, प्रतिष्ठा-शालित्व, निर्भयमानित्व, चापत्पराहित्य, मित्रार्जन-कीशलम्, कष्टसहिष्णुता, परीक्षा-शुद्धि, स-ववादिता, अतन्नेऽभ्युदये वाचिकान्धित्व, धीरता, स्थिरता, प्रबुद्ध, नीरोपता, कलानैपुण्यम्, अनालस्य, बुद्धिमत्त्व, धारयिष्णुता, स्वामिभक्ति विरोधनिवारकत्वम्, अविस्मरण, कार्यपरता, विचारशीलत्व, वचार्थनिदयवत्त्व, दादर्थ, रतुरव-वीर्य-क्षमता चेति ।

एतेषां राष्ट्रियकारित्वे न कस्यापि विवादो भवितुमर्हति । प्रत्येक गुणस्य प्रयोजनं तु जयन-कुलादि-नीतिमार-टीकातोऽवगतव्यम् ।

* * * * *

मन्त्रिणां व्यसनानि राज्यविघातकानि

* * * * *

एतेषु गुणेषु यदि केवाचन न्यूनता मन्त्रिषु स्वातन्त्र्य नदीपञ्चासना-
व्यवस्थायापत्ति न्यूनतया अनवस्थाभाष्यम् ।

किञ्च मन्त्रिषु सदा व्यसन-राहित्यमपेक्षितम् । अल्पया तेषां
राजदृश्ये च अहित निश्चिनयेव । अनल्पश्रित्वाद्यदि प्रोक्तगुणानामव्यक्तम्
उपयोगो वृत्तते । मन्त्रिणां व्यसनानि राज्यविघातकानि भवन्तीत्येष
नाम्नि मर्षीतिलेशोऽपि ।

तानि च नोतिस्तारे (१४ त्तरे) वर्णनानि । पथा —

“ वाग्बलदोषश्च पादुष्यमर्षयुधयमेव च ।

पान स्त्री मृगया हृत व्यसनानि महीकरी ॥

जातस्य स्तव्यता वर्ष प्रमादो वैरकारिता ।

इति पूर्वोपदिष्टं च सन्धि-व्यसनं स्मृतम् ॥ इति

एनादृश-व्यसने-न परावृत्तौ, तत्रत्य दोष-परिहारे च क्व
पूर्वोक्तगुणानामुपयोग इत्यपि नोतिस्तार-व्याख्यात एव बोद्धव्यम् । अत्र तु
केवल पादुष्यात्पनिर्वाचनपद्धतेर्दोषस्तत्परिहारोपायश्च विमृश्यते ।

मनुष्यस्य श्लेष्मना न शरीरवाग्बलवापेण, किन्तु गुणानुमारेण
भवति । अत्र एव हितोपदेशे उक्तम् —

“ गुणा पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च षयः । ”

वामनभारो वेपु स्थापनीयस्तेषु गुणपरीक्षा राजा तत्प्रधानीयया
जननया वा कर्तव्या । अन्यथा जातन-समा-व्यवहारेषु कियन्तो गुणा
सन्ति ? केषां च न्यूनतेति क्व जायते ? मनस्तेषां परीक्षा कर्तव्यतया
कामन्दकेन विहिता ।

‘ उच्यते स्त्रीयते कस्मादुच्यतेति ततः स्मृताः ।

उपाय उपधा मोषा तयाऽभास्यान् परीक्षयेत् ॥ ” इति ।

अस्पाहं — “ अथा जवानुमुन-ससर्वात् स्फटिकोऽपि न्वती भवति,
तमेव शासनसमाहदस्मोऽय प्रमङ्गकिशेय स्वगुणान् परिष्पजनि न वेति
विबिध-व्यभाव-मुक्तान् जनान् सवोऽय तद्द्वारा तद्गुण-परीक्षा कार्या ।

प्रत्यक्ष-परोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः ।

तादृशपरोक्षोपायानामुपधेति सद्भा " इति । तदुपायाश्च प्रत्यक्षानुमान-
शब्दा । तदुक्तम् —

“ प्रत्यक्ष-परोक्षानुमेया हि राजवृत्तिः । स्वयं दृष्टं प्रत्यक्षं, परो-
पदिष्टं परोक्षा, कर्मसु कृतेन अकृतावेक्षणमनुमेयम् ” इति ।

तत्र केवा केवा गुणानां लोदृशप्रमाणद्वारा परोक्षा विषयैरेवेतस्मिन्
विषयो कामन्दकेनोक्तम् । यथा —

“ प्राणहृष्य प्रतिभा तथा ।

कषाद्योनेषु बुद्धयते वाग्मिस्तत्र सत्यवाचिताम् ॥

. वैराणामप्यकर्तृताम् ।

प्रत्यक्षतो विज्ञानीषात् भद्रता क्षुद्रतामपि ॥ ” इति

अथार्थ — निर्भीकरत्वादयः प्रोक्ता गुणा लोकाप्रियत्वाकृपा
भद्रता, क्षुद्रपरिवारता च, वादयोऽथवा सम्पत्तायोजनपूर्वकं तत्र स्वयम्
उपस्थाय प्रत्यक्षतः परोक्ष्या इति । इतरत्र सामान्यतः प्रवक्तृणामप्येता-
दुपायविचारयोऽपि-प्रसङ्गे न सम्पत्-शक्त्यादीनां प्रादुर्भावो भवतीति तत्रैव
तेषां परोक्षणं विहितम् । एवरीत्या परोक्षित-गुणानां तु सरस्यानामादर
अवश्यं कर्तव्यः समाजैः ।

अनुमानेन परोक्ष्या गुणास्तु —

“ उत्सृष्टं च प्रभावं च तथा क्लेश-सहिष्णुताम् ।

वृत्तिं चैवानुरागं च स्वैर्यं चापदि लक्षयेत् ॥

परिकर्मसु शक्त्यं च विज्ञानं धारयिष्यताम् ।

दुष्पथं परोक्षेत्

भक्तिं मेघो च शौचं च जानीष्याद् व्यवहारतः ॥ ”

— इत्यनेन प्रोक्ता । आपद्यपि स्वकर्तव्यनिष्ठया उत्साहादिगुणानां
निर्णयो भवति । “ प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति । ” — इति न्यायेन

ये शत्रु विचारपूर्वकमेव कार्याभ्यारम्भन्ते, आसमाप्तिं तु च प्रयत्नते च, तेषु कृत्वाद्योज्ञमात्मना ।

कस्मिंश्चिद् विशिष्टकार्ये निष्कृताणा रहसि धनादि-प्रलोभन-द्वारा " एते शत्रुमेवा न वा " इति परीक्षणं कर्ते तेषु भक्त्यादयः सिद्धयन्ति ।

पुरा गुणपरीक्षणानन्तरमेव सुवराज-नियुक्तिः ।

विषयेऽस्मिन्न केषाञ्चिद् वैमत्यं वर्तते । अत्र एवाधुनाप्यधिकारि-वर्गेऽनेकेषां परीक्षणं क्रियते । एवमेव पुरा राजभिरपि गुणपरीक्षणान्तरम् एव योग्या स्वगुणा दीवराज्ये निवृत्तयन्ते स्मेति पुराणादिषु वर्षेभ्यम् उपलभ्यते । लोकमतरूपेण शब्दप्रमाणेन परीक्षया गुणादयः —

“ साधु तेषाममसमाना तद्विद्येभ्यश्च बृद्धिमान् ॥
 चक्षुःश्रुतां च शिष्यं च परीक्षेत गुणद्वयम् ॥
 स्वजनेभ्यो विजानीयात् कुलं स्थानम् व्यवहृत् ॥
 सहासिभ्यो बलं सत्त्वमारोग्यं शीलमेव च ।
 अस्तव्यतामचापत्यं । ” इत्युक्ता

अस्वार्थं — विदुषा कर्मातीधाना, सहजातिना च बहुमतेन विभिन्न-गुणानां परीक्षणम् आवश्यकम् इति ।

विषयप्रसङ्गेषु शाश्वतमेव मार्गप्रदर्शकं न तु बृद्धिमात्रं तन्निराकरणे प्रयत्नोति मन्त्रिषु विद्वत्ता अपेक्षिता । तदुक्तं किरानार्जुनीये —

“ मतिभेदतमस्तिरोहिते गृह्ये कृत्यविधौ विधेक्तिनाम् ।
 सुकृत. परिदुष्ट आगमं कुश्ले शीप इवार्थदर्शनम् ॥ ” इति ।
 “ विद्वानेव विजानाति विद्वत्तम-परिधमम् ।
 न हि वारुष्या विजानाति गृह्ये प्रसवधेदनम् ॥ ” इति

इत्याद्येन विद्वत्तापरीक्षाया विदुषा बहुमतमेव आदर्शस्य नाम्येषाम् । अतोऽप्यापीदं दृश्यते, यद् विश्वविद्यालयीयादि-प्रमाणपत्रानुत्तारेष्वेव उन्नत-स्थानेषु कृतानां क्षिणोन्नतम् । अत्रविषये भारतीय-शास्त्रास्वनीयोऽर-

महान्तर विद्यते । यतो हि, भारतीय-नीतिशास्त्रानुसारेण शासन-
सभा-सदस्यानां सर्वेषामपि पूर्वनया विद्वत्ताऽपेक्षिता । तावत्प्राचीनी तु
कृतिपदानाम् एव अकल्पमङ्गुष्ठाकाया विद्वत्-प्रतिनिधीनामपि स्थान
कल्पितमिति सर्वेष्वस्या नावश्यकत्वम् । एतेन ज्ञाते, यत् मत-वचनाव्या
न विदुषा वैशिष्ट्यम् अपेक्षते, किन्तु सर्वसाधारण्येन बहुमतमात्रम् ।
अतः शासनसभायां विदुषा बहुमतं दुर्लभं भवति । अथ परिणामं सर्वेषु
राजकार्येष्वेकमूचना विरहो विशुद्धता च । अथमेव महान् दोष
प्राचीन-राजनीतेः ।

• • • • •

पूर्व निर्वाचनपद्धति-निर्देशः सवासि-मत-शब्देन ।

• • • • •

मन्त्रिषु विद्वत्ताया इव लोकमतस्यापि परीक्षा भारतीय-नीति-
शास्त्रे उच्यते । अतः प्रचलद्-व्यागं निर्वाचन-पद्धतिर्युनेषु प्रचलितेति न,
पूर्वमव्यासीत् । किन्तु सवासि-मत-शब्देन साक्षरि तत्र निर्दिष्टा । सदस्यो
नस्मिन् क्षेत्रे वसति, तत्र क्षेत्रवासिभिरत्र शासन-प्रकारस्य-सोम्य इति
यन्मतवान् क्रियते, तादृश-लोकमतस्य आवश्यकतायां रहस्यं किञ्चिद्
विहितम् ।

नागरिक कोऽपि कुत्रचित् स्थानिवासात् पूर्वं समीपे कश्चिन्मुखील
सञ्जतो वसति न वेति मन्त्री-पुत्र-जनानीनां सरक्षणचिन्तयाऽवश्यं पश्यति ।
यत्र सर्वजुष्टं गृहे इव दुष्टानां प्रतिवेशं वसतिरप्यतिभयकरम् । तत्र न
केवलं स्त्रीणां सती-व-पक्षायां अवभव किन्तु प्राण-रक्षायां अपि ।
न्यायालये साक्ष्यदानार्थमपि न कोऽपि यत्नो भवेत् तत्र । यत्र तु वलवन्त
सञ्जना निवसन्ति, तत्र निवासेन हि तत्तद्वाच-वन्त्यन्तरीय-सुखभावा-
सकमोऽप्येव्यपि भवति । तेन चान्दो-य सर्वेषां लोकेषु सपद्यते । अतः
एव कामसूत्रे उच्यते ---

“ नगरे वसनें खर्षटे वा महति सञ्जनाशब्दे स्थानम् ॥ इति । ”

अतएव राजा तत्स्थानात्प्रजनतया वा तादृशं स्थानमेव प्रथमतो
ज्ञेयम्, यत्र लोक-विश्वास-वासस्य सुखभावस्य च पुत्रस्य वासो भवेत् ।

यतो हि — सावशरप योग्यपुरुषस्य निर्वाचनेन राज्ञः शासन-सत्त्वाया वा महत्त्व, सः लोकावस्थामप्यन व्यथेत् ।

निर्वाचनद्वारा इत्येव ज्ञायते, क्व यामननमा-महत्त्वत्व-योग्यो विविरोधो निर्दोषं सुखीकरणं तुल्यं क ? इति । नच यत्कतस्वारोभ्या-दीना ज्ञानं यथ, निकटवर्तिना सुखं तथा न दूरवर्तिनाम् । एतदनु-रोधेनैव —

“ एवम सवमण ! यस्याया जक परमज्ञानिक ।

ज्ञानं ज्ञानं पदं यत्तं ज्ञोयाना जय-अज्ञुमा ॥

इति श्रीराम-लक्ष्मणयोः संवादं प्रति वरमुद्दिश्य “ सहस्राक्षो विजानाति चरितं सहस्राक्षितम् । ” — इति सत्त्वानामूलरं वर्णितं गमायणे । अगोचरया निर्वाचन-महत्त्वा मन्व्य-मिच्छाना प्राप्तं यत्नादि-गुणाना परीक्षायाः सम्भवन्ततो राजनीतिर्न प्रचालितेव निर्वाचनपद्धतिं गभीचीनेव ।

सत्त्व तु राजनीतिः प्राणाः ।

पूर्वाभिनवलादिपदानामप्यौज्यंशाश्चै एव वर्णित । यत्कं यान् युद्धादि कार्य-सामर्थ्यम् । सत्त्व तु अत्यन्त-महत्त्वपूर्वं राजनीतिं श्रवणा एव । अतस्तद्विषये स्वतन्त्ररूपेणात्र विचारं करिष्यते । सक्षेत्रतं नि सदि-मद्यतया नीतिमायान्तरणं नदिति वक्तुं शक्यम् । आरोग्यन-शरीरे वात-पित्तादीनां साम्यं, तदुपाया आयुर्वेद-योगशास्त्रादिषु वर्णितम् । शीलं सत्यवर्तिचायकं सुस्वभावकृषम् । एतथा गुणाना परिचयं प्रतिवेक्षितम् । अतस्तेनितिविरोधम् एतादृशं गुण-मुक्त्वाय म्बेच्छया मतदानं विद्यते । तथा हि — शेषस्वतन्त्रानुना न राजपदं काञ्चित्तम् । न वा तदर्थं कीर्त्तय प्रयत्नं प्रचारी वा कुल । परं परस्वनं मात्स्वग्याधेनं पीडित्ताभिः प्रजानिरेव स्वयं सायहं सुखितया तस्य स्वशासक-पदे स्थापनं कृणुम् । तदुच्यते —

“ मात्स्वग्याधेनं पीडित्ताभिः प्रजानिरेव स्वयं सायहं सुखितया तस्य स्वशासक-पदे स्थापनं कृणुम् । ” इति ।

संवासिभ्यो यत्कं सत्त्वम् । इति वचनस्यापि अयमेव भावः ।

अस्मिन्प्रश्ने भारतीय-राजनीति-राजनीत्यो साम्यं दृश्यते, परं केवलम्

एतावता सत्त्वस्वभाव-योग्यता-निर्णय-पूर्वकं शासनसमाजवेशानुभूतिपरिशील-नीतिवृष्ट्याऽत्यन्तं शोषावहा । किञ्चिद्गुणा, एतस्यैव दोषस्य परिणामोऽभूना सबन्ध-अशान्ति-रूपेणानुभूयते लोके । तन्निवारणोपायस्तु भास्वीषि-नीतिशास्त्रे एव वर्णितः ।

मनुष्य-मात्र-स्वाभाविकः सत्ता-मदः ।

उपर्युक्तगुणवत्ताभावेण निर्वाचितस्य मन्त्रिपद-प्राप्त्यनन्तरं सत्ता-दि-मदोऽन स्वभावपरिवर्तनं ज्ञाने ज्ञानेन भवेदिति कथं वक्तुं शक्यम् ? यतो मनुष्यमात्रे स्वाभाविक एवैव सत्तामदो नाम । यस्य च नृजीवाश्चतिस्रस्तु शूद्रात्मव्यवहार इत्यादयोऽनुभावाः । अत एवोक्तं चायस्येन—

“ अश्वसत्त्वर्माणो हि मनुष्याश्चित्तानिःकृत्वात् कर्मणु निष्कृता
विकुर्वन्ते ” इति ।

नित्यावधारितपदम् अतिशयभीरार्थकम् । तथाहि मनुष्यस्य शोभना हि सरकारा निमित्तविशेषात् नृगण-सत्कारैरभिभूयन्ते इत्यनुभवसिद्धम् । तत्र येषां सत्काराणां माहुरिकत्वं ते स्वभाव-वद-वाच्याः । निमित्त-विशेषात् स्वभावमभिवाच्य येषाम् उत्पत्तिस्ते चित्तपदवाच्या भवन्ति । तदुक्तम् “ स्वभावचित्तजतया वृत्तम् (१९-३६) ” इति नीतिचारे श्लोकस्याख्यायतरे जयमङ्गलपाद्ये ।

“ तन्मात्रवादीनां तद्गुणो धर्मः स्वभावः, आकस्मिकत्वाभिप्राय-चित्तम् ” इति । चित्तस्य स्वभावाभिप्रायकत्वे उदाहरणनिदर्शने, यदर्जुनस्य क्षत्रिय-वर्णितयुद्धसत्कारसत्त्वेऽपि महानारद-बुद्ध्यावसरे धनु-स्त्यागपूर्वकं श्रीकृष्णं वनि “ वाञ्छीय स्वसते हस्तात् त्वत्कर्मैव परिब्रूयते ” इत्यादिना दैन्य-भाव-प्रकटनम् । एतत् तत्त्वं विज्ञानता श्रीकृष्णेन ज्ञानो-पदेशद्वारा तस्य आकस्मिकी मतिवता दूरीकृत्य पुनः तत्स्वभावस्योदबोधनं कृतम् । यतो धार्मिके ज्ञानवति च वृत्ते एव चित्तकव-वाञ्छ-सत्काराणां प्रभावो न स्थिरो भवतीति सिध्यति । ये खलु न तादृशास्तेष्वृत्त-वद-स्वित्वा अपि यदादीनां प्रादुर्भावो यथा न स्यात्तथा कश्चनानुसुखोऽप्येच्छति

इति, अर्थशास्त्रे नादृशी व्यवस्था अपि उक्ता । इदमेव भारतीयराजनीते-
र्विशिष्टत्वम् । अर्थशास्त्री परीक्षावि विहितः, यस्या पादशास्त्रनीत्य-
नुसरणेन असम्भव एव । अस्या परीक्षायाम् उत्तीर्णस्य तु शासनसंघा-
प्रवेशो सपूर्णा योग्यता भवति । इय परीक्षा कामन्दकेन — “ स्वजनैभ्यो
विजानीयाद् ” इत्यत्रोक्ता ।

निर्वाचने तथा विदुषा माधारणव्यवस्थायाश्च बहुमतस्य अपेक्षा
विद्यते, तथैव नत-सञ्जातीयानामपि स्वतन्त्ररूपेण बहुमतमपेक्षितम् । येन
तत्कुलवि-परीक्षणं भवेत् । एत सजातीये मह निवाह-प्रस्कार सर्वेषां
भवति, तेरेव कन्वावरपक्षयो परस्पर वेलेनस्य क्रियमाणत्वात् । अत्र
कुलस्य शुद्धता त एव ज्ञातुं प्रभवति । परमन्त्या कुलीनताया वा अपेक्षा
अद्युना सर्वे क्रियते तत्परिणामोत्तिमन्वीर-शक्तिकरो भविष्यति । तथा
हि — यन्निष्ण कुलीनत्वाभावे स्वभावविद्वानामपि सत्त्वशीलादीनाम्
आनुकूल्येन कार्यं कर्तुं न शक्नोति स । केवल शिक्षया तादृश-क्षते पुन
कदापि न कर्तुं शक्याः । कुलीन एव विपत्काले अपि सोत्साह स्वकर्तव्य-
पात्तय कर्तुं प्रभवति नान्य । तदुक्त कामन्दकेन (४ सर्गे)

“समृत्पक्षेषु कृष्टरेषु शक्योऽप्यसहायम् ।

वशायेत् स्वच्छहृदयं कुलीनरथतुरलताम् ॥” — इति ।

अस्य एकोकस्यावतरणिकाया सत्कुलमित्याद्यं प्रयोजनमाह — समृत्पक्षे-
ष्वित्यादि इत्युक्त अवमङ्गलाकारेण ।

आयुर्वेदानुसारेण नियम-युक्तबोद्धतम सत्कारवतीयेन स्त्रीपुरुषयो
रजोवीर्य-सद्योनेन विनीताया नीति-कुशलयाश्च सततेक्षरपत्तिनिविष्टता
वर्तते एतादृशी सततरत्येनेन कालेन नीतिज्ञा कृती राजकार्य-निर्वाहणे
समर्था भवति । महाकविना कालिदासेनापि कुलीनताया स्वरूपमेवम्
एव वर्णितम् —

युवा युगव्यापतत्राहुरसल कपाटवक्षा परिषद्-कन्धरः ।

बभ्रुःप्रकर्षावजयद्गुरु रघुस्तथापि नीचैश्चिनयावबुधयत् ॥ — इति ।

आपत्काले कुलीनताया कश्चमुपयोगो भवतीति कर्णाजिनवर्मोद्भव-
ज्ञेन ज्ञातुं शक्यम् । तथा हि — समराज्जणोऽर्जुन जेतुं कृष्टेन कर्णेन

असङ्गद् बहु प्रवर्तितम् । पर यदा यदाऽर्जुनेन तद-बाण-प्रतिरोध-पुरस्सर
तस्योपरि बाण-अहार कुनन्त्या तदा त सोद्गमशक्तेन तेन नत यत्ना-
धर्तं स्म । तथाप्यात्मन सूय-पुत्र सम्भानस्य तस्य न कदापि लज्जाया
अवधानस्य वाऽनुभवो जात । अत्यन्त बोधितेनाप्यर्जुनेन तु युद्धान्
पलायन क्षान्ति कुल-मर्षादा-विहङ्गत्वाद् अनुचितमिति मत्वा स्थिरतया
विक्रमशिव प्रत्येव रणाग्निवृत्तमिति । कुलीनताया इदमेव प्रयोजनम् ।
अत एव भोजगजनापि नस्मा प्रशना कृता ।

सत्सत्सनाममत्तयम्विशोषजन्मा

जन्मान्तरानुभवयासनयाऽवतीर्णः ।

सर्वात्मसपुत्रव्यातिशयं कहेतुर्

जागति कोऽपि हृदि मानमयो विकारः । इति ।

अद्याप्युत्तमशतोद्याना पञ्चकुलाश्रादीना निर्माणार्थं नादृशवासीम-
वीजसंरक्षणं यतो वैज्ञानिकं प्रयत्नते, ततो यासु राष्ट्रहितस्य निभरस्ता-
दृशीना सुप्रज्ञाना विभाणार्थं कुलीनताश्रमविषयेऽपि नीतिज्ञानामवधानम्
अवश्यमाकृष्टं भवेदव । अग्निम् निषये इतोऽन्यात्किम् वक्तव्यम् । अत्र
कुलीनताया यथा लाभस्तथा हानिरप्यस्ति, तथा हि — भारतीयराजनीत्य-
नुसारेण शासनसभा-प्रवेशाधिकार कुलीनानामेवेति, अन्यै कदापि
मन्त्रिपदं न प्राप्य स्वाद् अतोऽवैशम्यरूपी दोषोऽत्र वर्तते इत्याक्षेप
कश्चिद्विकसेत । तस्य कारणं तु भारतीय-राजनीतेरज्ञानमेव ।

अकुलीनानामपि मन्त्रिपदं काञ्चनान्तस्ते प्रष्टवया सासनसभाप्रवेशो
गुणानुरोधेन भवतामभोष्ट उत गुणहीनानामेवेति । तत्र गुणानुरोधेनेति
अथवा वक्तव्यम् । यतो गुणहीनात् पुश्यान्मातारि पराङ्मुखी भवति,
एव चान्यथा का वार्ता ? तदुक्तं नीतिसारे—

अलसस्यारूपतोऽस्य निर्विद्यस्य कृतात्मनः ।

प्रदानकाले भवति मातापि हि पराङ्मुखी ॥

इति । एतादृशानामन्यत्र चारित्र्यार्थं समवति शासनसभायाप्रवेशो
राष्ट्रहितदृष्ट्या न दोषावह ।

किं च गुणवत्त्वमपि उत्तम-अध्ययाद्यम-रूपेण वैविध्यमपरिहार्यमेव ।

ब्राह्मणान्स्वजयोर्न वैषम्यं युक्तम् ।

तत्र ये सत्त्वधिकगुणवन्त उक्तम-धेणीस्थास्तेभ्य एव प्रथममवसरौ देवाः शासनसमायामिति के नाम नीतिज्ञा न मन्यन्ते ? एतेषु यदि कुलीनताया अपि उपलब्धि स्यात्तर्हि तेभ्य सर्वाङ्गत-पद-दाने का वा आपत्ति ?

अत्रेदम् अवघातध्वम् । यत्रिर्वाचने कुलीनताया एव न मुख्यत्वम् । अतस्तत्-तत्-पदोपयुक्त-कुलीनत्वस्य सत्त्वेऽपि यद्यन्येषामावश्यक-गुणानाम् अभावो दुर्गुणो वा यस्मिन्नस्ति स तत्रानधिकृत एव भवति, अत कुलीनता-मात्रेण न काप्यभिद्धिरिति । गुणसपन्नाना तत्-तत्-पदयोर्भवाना कुलीनानाम् अलाभे तदन्व-कुलीनेभ्योऽपि परीक्षितेभ्य अब्राह्मणादध्ययनमाप्त-काले विधीयते । इति न्यायेन तन्मन्त्र-पद-दान भारतीयार्थशास्त्रे विहितम् । उक्त कामन्दकेन (५ - ६) —

बुधैश्चरैः सयुक्तान् प्रीत्येभ्यमध्यमाधमान् ।

महता प्राप्नुवन्तस्ते वर्धयन्ति नरेश्वरम् ॥ — इति ।

उक्तमपदवारोपितेभ्यो मध्यमाधमकुलीनेभ्योऽपि गुणयुक्तेभ्यो वेदान तु तत्-पद-योग्य-कुलीनाना कृते यावद्विहित तावदेव देवम् । भारतीयराजनीत्यनुसारेण विभिन्न-जाति-पक्षद्वाना तत्तत्कार्याणां कृते तत्तज्जा-तीमैरेव निर्वाचिताना सर्वेषा मन्त्रिणा यदयाना वाऽधिकारसाम्पाद् वेदान-साम्यम् आवश्यकम् । तत्र ब्राह्मणान्स्वजयोर किंचिदर्थ-वैषम्यमधिकार-वैषम्य वा युक्तमिति । अतोऽनया व्यवस्थया भारतीय-राजनीतेरपदि क्रियमाण जातेषो न कश्चपि युक्तो भवितुमर्हति । पर तत्रैतावच्चिदन्वो-द्वेष्य वर्तते, यद् विभिन्न-जातीयाना मन्त्रिणा भोजन-पान-विवाहादयो व्यवहारा तत्तज्जातीयपरम्परानुसारीणाम् अनुसृत्यैव आवश्यक, यत-स्तेषा कृतशुद्ध्याऽपि राष्ट्रकार्याय गुणयुक्तानामेव प्रधानान् उपलब्धि स्यादिति । उक्त कामन्दकेन —

“ उक्तमाभिजनोपेताग्र नीर्धे सह वर्धयेत् । ” — इति । उक्तान् अमिजनयुक्तान् नीर्धे सह न वर्धयेत् तत्पुत्रमानान् न कुर्वीदित्यर्थे. इति उद्धृष्टास्मायामुक्तम् । भोजनादिवाच्यहारेषु तयोर्विशेषण न युक्तमित्याशयः । अत एव—

आहारैश्चक योनौ च बीजे कर्मणि चापि य ।

शुचि कृच्छ्रगतस्यापि न पापे रमतेऽस्य यो ॥

— इत्युक्त कीर्तिलोकार्थशास्त्रे । अयमेव च राष्ट्रीयसुन्द-सत्युप-
निर्मायोपाय ।

प्रसङ्गवशाद्विदमपि वक्तव्यमापत्तिं यत् आत्मिकसाम्यमिव सर्वेषां
कृते कामसाम्यमपि लक्ष्येत तर्हि कालवर्षेभ्यं तस्यासुख एव । तथापि
तत्र प्रयासे कियमाचोऽनद्य सुन्दोपसुन्दवद् वशा भवेदिति ।

• • • • •

काम-साम्ये सुन्दोपसुन्दवद् दशा भवेत् ।

• • • • •

महामारते इय कथा प्रसिद्धा । सुन्दोपसुन्द-नामानौ भारतौ
कस्यामपि परिस्थितावस्थाभ्या परस्परं न योज्यम् इति निश्चित्य
अप्येभ्यो अपश्य कञ्चुषा च स मा भवतु—इति वर ब्रह्मणस्तपस्याद्वारा
प्राप्तवन्तौ । इत्य विलोभ्यामप्यवधौ मूर्खा बहुकाल स्थितावपि कथा-
चित्तिलोत्तमा सुन्दरी दृष्ट्वा कानातुरी तन्नावन्धो-वमेव वृद्ध्वा (?)
मृतापिति ।

समातीपद्वारं च कियमागावाः स्वान-वरीश्रावा प्रयोगेन तु सद-
स्वोऽमाखो वा तत्-तद्-देशाचारपरम्परा तवीय-अवबहारादीश्च जानाति
न वेति ज्ञानम् । तत्-तद्-देशाचारादिभ्यवहारपरक्षणं च राज्ञ कर्तव्यमेव ।
अनेनेव च जनजनस्यापि वास्तविकं रूपं सिद्धयति । यतोऽनेन कस्मिंश्चिद्
बलालकारप्रसङ्गो न भवेत् ।

एवमत्र निरुद्धकुलं साङ्गकुलो वेति ज्ञानमपि राज्ञो जनतया वा
आवश्यकं, येन स शीलदिग्भ्यो न विश्लिष्यतीति ज्ञायते । तदपि
समातीप-द्वारं च भवितुमर्हति, यत् उक्तवद्विषयेनापि भोजन-विवाह-
व्यावहारस्यै सह कृतव्यो भवति, अतो जातीय-परिचयं तेन सहसा न
निवारयितुं शक्यम् । जातीयपरिशीलकघने जाति-बहिष्कृतो भविष्यामि
इति भवेतावन् उपवगन्वी न भवेत् । अथवा यत्किञ्चिदकार्यकरणादिना
तत्समर्थनित्येन सह व्यवहारे औदासीन्ये स्वीकृतो पुनस्तत्र प्रवृत्तिर्न भवेत्

तस्य । तथा च जातीय-एवाङ्गुलरूपा सन्त तन् अकार्यान्निर्बर्त्तयितुं प्रभवन्ति नाम्ने । अतो जातीय-नर्वाहा-पालन निपन्थयानुष्ठयाऽत्यावश्यकम् । जातीयैरपि तस्य माङ्गुलरूपं विहायैव तद्विषये मतदानं कर्तव्यम् । अन्यथा भारतीय-राजनीत्यनुसारेण अना-येन यदि कश्चनापराधः क्रियेत, तर्हि तद्-दण्डभावेन नञ्जानीयानाम् अपि भवति । अयमेव विशेषो भारतीय-राजनीते ।

* * * * *

शासनसंस्था-भयाभावेन सर्वत्र मात्स्य-न्यायः स्यात् ।

* * * * *

तथा हि-शासन-कार्येषु भारतीय-राजनीते प्राधान्येन कष्टाश्च विभागा विविष्टा तेषु विभिन्न-कार्येभ्यो विभिन्न-राज्य-मन्त्रिणो निर्वाचिता भवेयुः । तथोदाहरणार्थं तत्रैव एको विषयः प्रस्तूयते । भारतीय-राजनीत्यनुसारेण सुवर्णाशय-निर्वाचनं स्वयंकार-जातीयैरेव कर्तव्यम् । केवास्मिद् आभूषण-निर्माणम् अवीष्ट चेत् तद्-विभागद्वारा कारयितुं शक्यं भवति । तत्र यदि सुवर्णचूर्णं न्यायालयतः सिद्धं भवेत् तर्हि तदुत्तरं दायित्वं सुवर्णाशयस्यैवेति तद्-वेतनात् क्षति-वृत्तिः राज्ञा कर्तव्या । वेतनाश-पेक्षयाऽधिकशती तु तन्निर्वाचनकर्तृणां तज्जातीयानाम् उपरि दण्डो विशेष इति । एवम् एवान्यत्र श्रेयम् ।

अतीडनया रीत्या मतदानसमय एव उन्मूलकसमयं निर्वाचनं यथा न भवेत् तथा तत्तज्जातीयेष्वहितैर्भूयेत । मित्रानया पद्धत्या दोष्यरीत्या मतदानं प्रवृत्तिरपि जनतायां जागृता स्यात्, अमास्योऽपि जातीयनर्वाहा-पालनद्वारा जनतायां स्थायि-विश्वास-वाच्यार्थं सदा प्रयत्नशीलो भवेद् इत्ययम् एव जातीय-निर्वाचनान्महान् लाभः ।

एव रीत्या विद्वन्मत, जातीय-मत, लोक-मत, प्रत्यक्षमनुमानं चोत्पन्नचिह्नपार्षः परीक्षिता मन्त्रिण-शासनसभा प्रविश्य शासन-कार्ये संपूर्णतया सहायका यदि भवेयुस्तर्ह्ययस्य गोरूपा इव पृथिवी कस्यस्या-नीयाया जनतायां कृते स्वयं स्वयं-धारां प्रवाहयिष्यतीत्यत्र नास्ति तथो-क्ति-शेषोऽपि । एतादृश-निर्दृष्ट-अवस्थां भारतीय-राजनीतिम् अन्तरा अन्यत्र तु प्रपन्नं दुर्लभम् ।

अपराधानुसारेण दण्ड-व्यवस्था विधायापि लोकप्रियता-संपादन-
पूर्वकं जनतायाः शासन-संस्थायाः पूज्यत्व-वृद्धिनिर्माणम् अतिदुष्करम् दण्ड-
व्यवस्थाया अपराधिना सपत्तिहारेण वधदण्डे वा करणीये जनतायाः कोपस्य
संभाव्यमानत्वात् । दण्डो यदि न बीजेत तर्हि शासनसंस्थाया एव अल्पधा-
नित्वत्वात् भवेत् । शासन-संस्था-भयाभावेन च सर्वत्र मात्स्य-न्यायः
प्रचलेत् । तदुक्तं कामन्दकेन—

“ परस्परामिषतया जगत्तो भिन्नवर्त्मनः ।

दण्डाभावे परिष्वस्यो मात्स्यो न्यायः प्रचलति । ” इति ।

अती दण्डविधानम् आवश्यकम् । भारतीय-व्यवस्थानुसारेण अन्व-
यातीय-मन्त्रिणा तदनुगामिना च समर्थेन प्राप्य एकजातीयमन्त्रिणीजनराजे
सुव्यातीयेष्वपि दण्ड-विधानं सुशक्यं भवति । एतादृश-दण्ड-अयमेवाभ्येषु
मन्त्रिवृत्तदनुयायि-वर्गेषु च सम्बद्धनीतिमार्गानुसरणे प्रवृत्तिम् उत्पादयेत् ।
जातिव्यवस्थामन्तरा सर्वसाधारणेन लोकमतेन निर्वाचितस्य मन्त्रिणी-
पराधे यदि सर्वेषां मतदातृणामुपरि दण्ड-विधान-प्रसङ्गः स्यात्तर्हि अवश्य
जनतायाः कोपघातीभूय शासन-संस्था न बहुकालं स्थितिं लभेत । अतः
एवोक्तं कामन्दकेन—

“ उद्ध्वयति तीक्ष्णेन मृतुना परिभूयते ।

दण्डेन नृपतिस्तस्माद् युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥११” इति ।

अथमर्थं — यादृशी दण्डो लोकविद्वेषजनको यादृशश्च शासनसंस्थाया
एव व्यर्थता संपादयेत् तदुभयस्माद्भिन्नं सुप्रयुक्तो दण्ड एव प्रशस्त इति ।
वर्तमान-वास्तव्य-नीतिस्तु मन्त्रिणा महत्त्वपराधे कुतोऽपि शासनसंस्थाया
तत्संशोधयेन्म सर्वेभ्यो मतदातृभ्यो दण्ड-दाने साहसं कर्तुं न शक्यते ।
निर्वाचने जाति-नियमाभावेन च जनतायाः सविधं तेन मन्त्री निवृत्त-
स्यात् तावृशम अङ्गुलकस्य जातिनियमनमपि नास्ति । एतस्य दुष्परिणाम
अयमेव अन्वन्त्रिमिनिर्भवनया प्रवृत्त-पाधिकारस्य पदस्य च दुष्प्रयोग
क्रियते । विशेषतः सौजन्यस्यापि विस्मरणं भेदात् भवति । एतद्-दोषस्य
निवारणोपायः कोऽपि जातीय-पर्यादाया उच्छेदिकाया वर्तमान-
राजनीती नास्ति ।

निर्दोषा भारतीया निर्वाचन-शैली ।

एतावता प्रत्यक्ष-परोक्षानुमान-रूप-प्रभाव-जवेन भारतीय-निर्वाचनशैल्या निर्दोषत्व प्रतिपादिनम् ।

साम्प्रत शासन-कार्यार्थं राष्ट्रे सदा गुणिना शीलभ्य कथं भवेत् ? कथं च गुणिनामेव परपरा उत्तरोत्तरं वर्धतेति विचार्यते ।

प्रायोऽधुना सर्वेषामेव नीतिज्ञाना बुद्धिरस्मिन् निवर्धं सत्सम्पत्तिं वर्धते । परम् अद्यापि परिणाम-सुखद सुकर्मो मार्गो नोपस्थितः ।

विषयोऽस्मिन् भारतीय-राजनीत्या निदिष्ट उपाय सुसंगत परिपूर्णदक्षैत्यसिद्धि-विवेचनेन स्पष्टं भवेत् । तत्र तेषां तेषां प्राक्तन-संस्कारा-नुसृष्टेष्वेतेषु गुण-वर्धनोपाय विभिन्न-संस्काराणां सङ्करो मा भूदिति तन्निवारणोपायश्चोपदिष्टो वर्तने ।

शासनसंस्थाया मुख्य प्रयोजनं प्रयाना धर्माधि-काम-सम्बुद्धि-संपादनम् एव । तच्च गुणातिशयवता सहयोगेनैव सम्भाव्यते । अतस्तद्वाचा राष्ट्रे अपेक्षिताना ज्ञान-सुरक्षा-वाणिरज-सिद्धवादीना व्यवस्था कर्तव्या भवेत् । अपेक्षित-मार्गविद्य-कार्योद्देशेन शासन-संस्थयेन वेतनादि-व्यवस्थायाः संपादनम् अवाप्यम् एव । तद्वा-व्यवस्थाया सम्भवेऽपि वेतन-द्वारा देश-कार्य-संपादन-दृष्टिरेव प्रथमतोऽसङ्कता । यतो हि कस्मिन्नपि कार्ये यावन्मनुष्य स्वकर्तव्यबुद्ध्या तोत्साहं निश्चरत्या न लभति, तावत्तत्र गुणानां विकासोऽसंभवी । किंच वेतनमात्र लक्ष्यीकृत्य प्रवर्तमानो न कदापि कार्यकरणे परिश्रमं महेत् । इव्यसंपादनशीलश्च मनुष्यो यथाधिक-वेतन-लाभसंभावना स्यात्तत्रैव प्रवर्तमानं कदाप्येकत्र स्थिरो न भवेत् ।

गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ।

भारतीयोत्तिहासतोऽवगम्यते, यद् येन पावनभाषया राष्ट्रकार्यं स्वकीयं गुण-वैशिष्ट्यं प्रकथयते, तावन्भाषया तदीय-व्ययानुसारेण च शासनसंस्थया तस्य पुरस्कार-समाननरूपेण कर्तव्यो न तु वेतनस्येति ।

कत एवोक्तं नारद्विना जनानुराग - सपादक-दुर्ग्रोषत-कार्य-वर्जन-प्रसङ्गे
किरातार्जुनोयं —

“ प्रवर्तते तस्य विशेषशालिनी गुणानुरोधेन विना न सत्किञ्च ” — इति ।

धर्मो नारायणः स्वयम् ।

मानवसमाजेऽस्मिन् वर्गद्वय इरीवृक्षते । तत्रैकोऽर्धप्राधान्येन स्वकी-
यगुणोत्कर्षविधाने संलम्बन । अपरस्य केवल देशहितदृष्ट्या स्वकर्तव्यपर ।
अर्धैव वर्गे भारतीय-राजनीतिनिर्गार । अत एव कर्तव्यबुद्धि-अधुवत-गुणो-
त्कर्षानुसारेण राजा प्रजाना समाधर कर्तव्य इति तथोक्तम् । अती
वैतननाशस्य लक्ष्यता-सपादिकाया पारश्चात्यनीतेरपेक्षयेव नीतिरस्यन्त-
समीचीनेरवस्य वक्तुम् आवाति । एतादृश-अवस्थाया प्रचारार्थमेतद-
तिश्रमणपरिभ्यो दण्डविधानमन्तराज्यत्र किञ्चिच्छासनसत्त्वाया कार्य
वर्तते । तदुक्तं कामन्दकेन—

“ सर्वस्यास्य यथाव्याय भूपतिः संप्रवर्तकः । ” इति ।

एतादृश्या कर्तव्याधिष्ठिताया व्यवस्थाया वेदाज्ञारूपेण ग्रहणे
सति धर्म-रूपता, अस्या एव लोकहितोद्देशेन देशसेवा-दृष्ट्या ग्रहणे
नीति-रूपता च अवतीति पूर्वमुक्तमेव । एतादृशधर्मनीत्योरस्य मुख्य
प्रयोजनम् । यतस्तदुच्छेद एव देशपरामर्शहेतु । तदुक्तं “ यथा यथा हि
धर्मस्य ” इति गीताश्लोकव्याख्यानावसरे सन्निहरोपगिना ज्ञानेश्वरेण—

“ अथर्माची अचधि होडी । दोषाची लिहली फाडी ।

सज्जना करवी गुडी । मुखाची उजवी ।

वैस्याची कुले नाशी । साधूचा मान पिवसी ।

धर्माशी नीतिशी श्रेय भरी ” इति ।

अत्रान्तिमवाक्यस्य पूर्वोक्त एवार्थो विवक्षित । अती हि लक्ष्मी-
सहस्रनामावस्था नीतेरपि निर्देशोऽस्ति । “ धर्मो नारायणः स्वयम् । ”
इति तु प्रतिहमेव । अत्र नीति-धर्म-रूपशोर् लक्ष्मीनारायणयोरेकत्र
शब्दाया प्रतिष्ठापन प्रयोजनमुक्तमवतावत्तन । तस्य तात्पर्यनिर्दिष्टमेव, यत्
वैदिक - विधि - बोधितानि लौकिक - पारलौकिकीमवधिष - श्रेय-साधनानि

कर्माणि प्रमाणवशेषादी तदात्मैव निश्चित्य लोकसेवा-दृष्ट्या कर्तव्य-
बुद्ध्या चानुष्ठानव्यानीति । २ तादृश-कर्तव्य-भावनया ज्ञान-सुरक्षादि-कार्य-
कर्तव्या सप्तह्र सप्तादरस्य सामानसस्यया प्रथम कर्तव्य, तद्-दर्शनेन
लोकेऽपि तादृश-गुण-नपादने प्रवृत्ति स्यादिति । गुणातिशयवता
सप्तह्रस्य सुलभो मार्गो भारतीय-राजनीती निश्चितः ।

गुणिलाभार्थम् एव चातुर्थपर्य-व्यवस्था ।

ज्ञान-सुरक्षा - वाणिक्य - शिक्षादि - विशिष्ट - कर्मार्थं विभिन्नाना
गुणिना सप्तह्र आवश्यक, एकस्य सर्व-कार्य-करणे सामर्थ्यादिति पाश्चा-
त्यनीत्याऽपि स्वीक्रियते । तत्रैकैक-श्रेणीस्याना स्व-स्व-कार्ये श्रेष्ठ-गुण-
संपादने सुलभमाना कृतेऽप्यश्रेणीस्याना कार्य-करणेऽनंतर एव नाव-
शिष्यते । अतस्तत्र विभिन्न-कार्यानुसारेण विभिन्न-श्रेणी-विभाषो न्याय्य
एव । तादृश-श्रेणीषु यदि जन्मनेव तत्तदुपयुक्ता सुकारा उपलभ्यन्ते,
तर्हि तद्वाचके कर्माणि ज्ञान-नस्वया कदापि न प्रयतितव्यं देवहित-
दृष्ट्या । तदुक्तं भारविना —

“ प्रकृतिं कस्तु ता महीपत सहेते नाभवत्प्रवृत्तिं प्रया । ” इति ।

अस्याभिप्रायस्तु — स्वभावसिद्धस्यैव कर्मैव सफलता निश्चि-
तेति । अत एव सेना-गुण-निरूपण-प्रसङ्गं कामन्दकेनात्युक्तम् —

“ अहंभ्य क्षत्रियप्रायो इवो रणद्विदा मत ” इति ।

अत्र क्षत्रिय-प्राय-उच्यन्त्याशय टीकायाम एव वणित — “ क्षत्रि-
याया बुद्धयोष्कत्वाद् इतरेषा तत्समकांश्च उल्लाहो भवति ” इति । किंच
प्रकृति-सिद्ध-सौभन-सम्कारवत् श्रेयापत्कालेऽपि निवृत्ताया सभवं इति तु
प्रसङ्गमेव । एनादृश-गुणि-लाभार्थमेव भारतीय-राजनीती चातुर्थपर्य-
व्यवस्था विशेषतो वणिता ।

अस्या एव व्यवस्थाया परिणामो यद् अद्यापि भारतीयेषु जन्म-
प्रभृत्येव तादृश-सुकारा दृश्यन्ते । इतिहासत इदमपि ज्ञायते, यद्
शामार्जुनादि-वीराणा स्वभावत एव —

“ आराधनाय लोकानां मुञ्चती नास्ति मे व्यथा । ”

—इत्यादीनि वचनान्वागन् । एव सेनापति-पद-स्थितेन परशु रामेण महामन्त्रिपदे स्थितेन जागक्येन च कदापि ज्ञानादि-रूप स्वकर्तव्यं न विस्मृतम् । संपूर्ण-स्य-सिद्धारस्य सत्पेऽपि स्वयं पर्णकुटी-सेवनं न परि-
त्यक्तं नाभ्यामिति च ।

चन्द्रगुप्त-वन्धिषश्चाणक्यस्यापि जीवनं दृश्यताम् । संपूर्णस्य मन्दराज्यस्य स्वावन्तीकरणानन्तरं नृहृदयार्थेन गुणातिशयवते चन्द्रगुप्ताय राज्यं प्रदत्तं तेन । किञ्च नन्दामातृप्रभु राजस्य प्रजा-भक्ति-पराकमा-
दीन् गुणान् सल्लक्ष्यान्नात्यपदे तमेव नियुज्य स्वयं ज्ञानरूपामा राष्ट्रसेवायां कुतौ सर्वस्य-स्याव-सूचकं वने पर्णकुटी-सेवनमेव कुनम् । तत्र चार्थशास्त्रं च विषयवन्धम् अमूल्यं यथारुणं निर्माय तद्वारा यथार्थ-नीति-प्रकाशने शान्ति-तिमिरं दूरीकृत्य जगतः । कुलीनतया परंपरागत-संस्कारसर्वेष्वेव फलम् । अन्वयैतादृश-स्वागस्य क्व नन्वत नभव ? अत्यन्तम् अर्वाचीन इतिहासं समर्थ-रामदासस्य वर्तते । सोऽपि शिवाजी-महोदयस्य राजो-
पयुक्त-नृणाम् परीक्ष्य तमेव राज्ये अभिषेचयामास । अनन्तरं स्वयं निःस्पृहो ज्ञानसेवायाम् एव सत्पर आसीत् । तत्-तपस्या-फल-रूपो वासुदेव-दन्धोऽपि मानव-नमायाय ज्ञानरूपं प्रकाशं वितरतीति ।

एवमेव परंपरागत-संस्कारानुप्राणितेन वैश्यवर्ग्यापि देशान्तरे जमय विद्याय राष्ट्रवेष्टितानां सर्वेषां वस्तूनां सचयं कृतं । पशु-सं-
क्षणद्वारा देशे दधि-दुग्धादि-संपन्नतापि संपादिता । तथापि तस्य लाभान्न शास्त्रनियन्त्रित एवासीत् । उद्वारा संचितस्यापि धनस्य विनि-
योषो नि स्वार्थ-भावेन राष्ट्रहितार्थमेव कृतस्तेन । अत्र चिपये राणा-
प्रताप-कालीनाया भामाशाह-प्रभुतीनां नामोल्लेखं कर्तुं शक्यं ।

एव तादृश-संस्कार-पुत्रेण मृदु-वर्ग्यापि खिल्यादि-कला-द्वारा भारतवर्षस्य जीवा सुवर्द्धिता, यस्या अक्षयं दृष्ट्वाऽप्यापि विषयमेवात्यन्तं चकितं भवति । एतद्-वर्गीय-हृदि-कीशलेनेव च भारते सर्वदाऽऽसौकर्यम् आसीत् ।

अत्राद्यमेव विद्येयो यत्—तन्-पञ्चदशेऽपीत्यर्थं स्वस्वकर्माणि त्याग-
अप-कष्ट-सहिष्णुतादीनाम् आवश्यकतायां सत्यापयि न कदापि क्लेशोऽ-

नूतन किन्तु नवीनसाहसतोषदशैवानुभूतो । अत एव तादृशातीतकालस्य स्मरणमद्यापि स्वर्णयुग-रूपेण कियते लोके । नवानीननं राजभिरपि जन्मसिद्ध-भास्कारवस्तु जनेषु युग-नवर्धने प्रनिवन्धकाना विलासित्वादि-दुर्गुणाना प्रवेशो यथा न स्वात् नवा प्रवत्यते न्य । एतादृशमूलसंस्कारानुसारेण इदानीमपि तादृश-व्यवस्थाया स गत न दुष्करम् ।

एतादृशी मुख्यवस्था वास्तव्य-नीती दुर्लभम् । तत्र तु राष्ट्रहितो-पयोगिषु मुख्यतमेषु कार्येष्वपि सर्वेषा यथेच्छ व्यवहारैरतिवन्धो वर्तते । अत एव समजानुसारेणोपयुक्तभावेनूतनं संस्कारैर्लोकाना परपरगत-प्राचीनसंस्कारास्त्वभिभूयन्ते, अस्तिवत्या तेषामपि प्राबल्य न भवतीति वस्तुस्थिति । तस्य परिणामोऽयमेव, यन् विषय-वस्तुज्ञं तेषा निष्कृता, समयमोत्साहादि-गुणहीनता च । अत एतादृशानिश्चित-कलक-पाश्चात्य-नीत्यनुसरणेन लोके मुख शास्त्रादि-निर्माण तु कालत्रयेऽवसथमपि ।

उत्पथगामिनी पाश्चात्य-राजनीतिः ।

पाश्चात्यराजनीतिरेव भारतीयानामुत्पथ-गमने हेतु । यतो हि यन्वा लोक-हित-साधनत्वं भारतीय-राजनीति-शास्त्रे वर्णित सहजतो मुक्तोत्कर्ष-मवादिभावान्मया जानि-व्यवस्थाया नमूलोन्मूलनेनैवेदानी सर्वत्र विलासितादि-दुर्गुणाना प्राधान्यं सन्तम् । परंपरागतताया लोक-सेवाभावनाया अपि मूलोच्छेदो गत । एतेषु नदा देवतावत् पूजनीय-रतिविभिरयुता सर्वत्राचरन् प्राप्यते तादृश-मानानुसरणेन मोरध्वजस्य राजो गृहे धीर्धनिमित्तं ताननंस्वीरंनि राज्ञा माधुनामिष कुत्र सत्कार प्राथ स्वयन्दि यायुता प्राप्ताऽऽसीत् तादृशो मार्ग एव साम्प्रत प्रतिदृष्टो वर्तते । ज्ञान्य-गराह्यमुज-नवा केवलवृद्धिवाक्यपुरस्कृत्येन च स्वाभिमान-शून्याया जनतायाम् उच्चनीचभावकल्पनाया प्रवेशेन सर्वत्र नैतिकपतनो-न्मूलना दरीदृश्यते । मानापमान-शङ्काया अवगमनदानमेव तावन्नोत्कर्ष-विधायक भारतीय-राजनीति-ममत वा ।

समानत्र तु प्रत्येकभावदपकम् । पर तदेव किमनुरोधेन केन कस्य कियते ? इति सम्पन्निवार्यमाणो भारतीयराजनीतिर्विषयार्थं स्वल्पं श्रावेत् ।

वस्तुतो लोकसेवाया लोकहितस्य च भावना यस्य व्यनते श्रेया नः
 ह्यवर्षे चागति, तस्या मनसि भाव-समावकल्पनापि नाप्यतीति सिद्धात् ।
 गुणिभिः क्रियमाणाया लोकसेवाया कृते तेषा समानो राष्ट्रेणैव क्रियते ।
 एतादृश-लोकसेवाया शिक्षणार्थमेव भारतीय-राजनीतायाधर्म-व्यवस्था
 विहिता । तत्र सुदृशते स्वयं सेवापरराज्यतया तद्विषये न किमपि वक्त-

* * * * *

आश्रम-व्यवस्था लोकसेवा-शिक्षणार्थम् एव ।

* * * * *

व्यम् अवशिष्यते । वैदिकिकेभ्यस्तूपनयनसंस्कारेण सहैव प्रथमं सेवाया
 शिक्षा दीयते । तेषा ज्ञानप्राप्तिरपि गुरुशुश्रूषा-द्वारेण भवति । गुरुणापि
 विद्याद्विषु विनय दृष्ट्वैव विद्या दीयते । एव रीत्या ब्रह्मचर्याश्रम एव सप्ता-
 दित सेवासंस्कारोऽप्ये अपि राष्ट्रहितसाधको भवति । किं च शिक्षणकाल
 एव वास्तविक-गुरु-शाश्रुपायास्तैभ्य प्रददर्भन्ते । येन तेषा जीवने कदापि
 सुहाया स्वार्थपरराज्यतया विषमलोलुपतायाश्च भसर्षो न भवेदिति ।
 तत्राभ्यात्मिकताया परिचयोऽपि विशेषत मह्यमको भवति । स एव च
 जीवनस्य अन्तिम-समये तान वैराग्य-गुणान् ईश्वरभक्त्याश्च विद्याय
 परम-शान्तिरूपे ज्ञानन्द-सागरे निमग्नयति । भारतीयराजनीतिर्लक्ष्य-
 मताया शान्तेश्चरमसीमा एतावत्-पर्यन्तं वर्तते । एतादृश-शान्ति प्रत्येव
 सर्वेषामाकर्षणं पूर्वम् आसीत् ।

वर्णाभिभिः क्रियमाणाया लोकसेवाया कृते प्रत्युपकाररूपेण
 तेषा समानो राष्ट्रेण यदि क्रियेत तर्हि स केषुचिच्छिर शूल कुतो जनय-
 तीति न ज्ञायते । राष्ट्रसेविना समाने तु राष्ट्रेण क्रियमाणं मनोविज्ञान-
 दृष्ट्या स्वाभाविकमेव । यतो हि प्रेमपूर्वकं ये सन् राष्ट्रसेवाकार्यं मन्ता
 नवन्ति, तेषु राष्ट्रस्य विश्वासश्चित्तसंगतोऽप्यवचावश्य-भाविनी । अतस्तेषाम्
 आदरो मित्रत्व-भावनया राष्ट्रेण क्रियेतैव । एतादृशी वास्य-सम्पत्ती
 कायकारण-भाव-नियमं पूर्वं स्थिरसन्धि-विचारावसरे उक्त एव ।

अवीर्यनिषेधनमनुसृत्य विभिन्न-श्रेणीसु क्रियमाणा राष्ट्र-सेवा
 कीदृशी ? तत्समानमपि राष्ट्रेण कथं क्रियते ? इत्ययं विचारः प्रस्तूयते ।

तन्वानुवृत्तिकगुणोत्कर्षसहितैः सूत्रवर्गैः वा राष्ट्रसेवा कियते, तत्र सर्वे संपूर्णभ्यावरणं प्राप्तमभूत् किल्लकलादि-क्षेत्रेषु तस्मै पुरस्कार-रूपेण स्वतन्त्रतया राष्ट्रेण प्रदत्तं वर्तते । किं च अन्यवर्गोपाया विद्याहासि-प्राप्तेषु तस्मै यत्नपूर्वकं साहाय्य-प्रदानस्य भावना अद्यापि दृश्यते । एतावुश्च कृदायां समानं दृष्ट्वा तममहमानीं कैश्चिदसूयया यदि कूटेषु राष्ट्रवियमे विनरीत-भावना उपपादनं नहि ते क्व दक्कीयानां कृदायां हितैषिनो भवितुमर्हन्तीति विवेकिन एवावधारयन्तु ।

एवमेव राष्ट्रेऽभ्येक्षितानां यत्नूनां विदेशतो विनिमयादिनां सपटो बंधनानामानुवृत्तिकं कार्यम् । तद्द्वारा, तत्र तथाप्रमथ-प्रमंथाला-विद्यालय-देवमन्दिर-तथाय-चिकित्सासंघादीनां वैधीन्योक्तिना निर्मात्तयेन च राष्ट्रेऽसेवा एतद्वर्गेण कियते । तस्मा कृते राष्ट्रेऽपि पितृनुस्त्वया समा-त्मम् अस्म्य कियते । एतदेवानुमोद्यते धर्मशास्त्रेणापि । यथा—

“अन्नदाता भयदाता धर्म विद्या प्रपच्छति ।

वणिता दीपनेता च पञ्चमे पितर इत्या ॥”—इति ।

अन्तःकलहः पाश्चात्य-कूटनीति-परिणामः

राष्ट्रस्वभावाङ्गुरीर्षेण आपमानं बंधनानां समानं दृष्ट्वा यदि केवाचनं मन्वस्वन्तद्विज्ञो भवेत्, तत्र च सर्वेदिं वैदकीतिद्वारा राष्ट्रेऽन्त-कलहो निर्मातेन, तर्ह्येव पादयान्पकूटवीते परिणाम एव इत्यतोऽप्यतिकम् वक्तव्यम् ?

एव सचिद-वर्गोऽपि स्वीयानुवृत्तिक-गुणोत्कर्षद्वारा राष्ट्र-सत्कार्यं स्वप्राणदानेनैव सदा कलङ्कसिगच्छति । तस्मैव जागरणेन संपूर्णं राष्ट्रं बुभुक्षेत् स्वपिति । अत्र एतादृशानुस्वसेवायां पुरस्काररूपेण राष्ट्रं क्रीडा-समर्पणपूर्वकं तस्मै राजसिंहासनं प्रदानं स्ववमानन्दमनुभवति । तद् दृष्ट्वा यदि कैश्चिदसूयया तद्विरुद्धं प्रचारं कियेत, तर्ह्येव राष्ट्रद्वीहं द्वैरपयस्य वक्तव्यमापद्यति ।

ब्राह्मणवर्गस्यापि सेवाकार्यं कीदृशम् इति दृश्यताम् । तं खलु

विषयतम - प्रसङ्गेष्वपि सात्त्विकताया अपरिचयामपूर्वकं विद्यासागरे
संपूर्णतया स्वयं निनञ्ज्य सप्रत्ये ज्ञानरत्न अनतायै समर्पयति । एता-
दृशी अमूल्या राष्ट्रसेवाज्जेन अर्थप्राप्तिसाधनभूता अध्याः सर्वा वृत्तीः
परित्यज्यास्वनिच्छिन्नरूपेण सन्त प्रत्याप्नोते । अनस्तत्पुरस्कारपूर्वक
केवल विनयेन तन्मन्कारपूर्वकं तत्प्रयोगेण राष्ट्रं शिरसा धार्यते—

‘ शिष्यस्तेऽहं वाचि मा त्वा प्रपन्नम् । ”

इत्येतादृशवचनद्वारा स्वस्व विनीतना प्रकाश्यते च ।

* * * * *

सेवा-श्रेणी-सापेक्ष संमाननम् ।

* * * * *

एव गीत्या राष्ट्रसेवका यतो राष्ट्रेणैव चित्तसतोषत समानिता
भवन्ति, न तु तद्-माध्यानुसारेण, तन्मनोबन्धनीय-भावनाया उत्साह
प्रचारश्च किमप्य केवलं हास्यान्पदमेव भवितुमर्हति । यथा श्रेण्या
राष्ट्रस्य वादृशी सेवा विन्यते, तादृशमेव समानन तथा प्राप्यते । अथ
उदाहरणमिदमेव यत्—

“ शरीरे बलाघानार्थं हि जनैरुद्धारो भूयते । प्रथमं सर्वोद्ग्राह्यारु,
उदरं गच्छति । ततः सत्त्वशीलैरिन्द्रियै स्वकार्यानुसारेण तदीयं सत्त्वात्
एवाकृष्यते । एवमेवान्तर्यवयवै स्वस्वकार्यानुसारेण अवशिष्टभागा-
कर्षणपूर्वकं बोधय प्राप्यते । तत्र यथेन्द्रियादीनां न कोऽप्यपराध, न वा
तेषु कस्यापि महत्त्वं हीयते, नथैव राष्ट्रस्यापि-स्थितिर्जया । राष्ट्रमप्येक
शरीरं तदकर्तृता नर्वा श्रेणवस्तदवयवा अतः (?) सर्वासा दूषक
प्रयोगनमावश्यकत्वं च वर्तते । तत्र यथा शिरसः कर्णस्थे पादस्थ तस्क-
र्णस्थे वा शिरसः आक्रमणं निष्फलं भवति, तथैव भारतीय-राजनीत्यु-
पयुक्त-नुषोक्त-कर्म-मूलिकासु पूर्वोक्त-श्रेणीष्वपि इति, तत्र कश्चनश्रेणी
विशेष एव स्यात् ।

एतादृश्या निर्दुष्टायाश्चातुर्वर्ण्य-व्यवस्थाया उपरि साधत वा
समन्तत आपत्तिरापत्तिता, तस्या मूल-कारणं तु अस्माकमेवाव्यवस्था ।
यती हि पूर्वोक्त-जीवसेवा-भावनां परित्यज्य अस्त्यै यस्य मनसि यदेवा-

वार्ति वत्कार्यकरणे सर्वेषां प्रवृत्ति समुत्पन्ना । नवीन-कार्याणां सत्कारस्तु
तेषु नास्ति । अतस्तत्र साफल्यं न लभ्यते । सकटावस्थायां प्राप्त्यावा
अधोरा सन्त स्वकीयमूत्ररक्षाधिकमन्वस्योपरि पातयितुं सर्वे प्रवृत्ता
भवन्ति । राष्ट्रसेवाकरणे अस्वामर्थ्येति समानायेना तु एषु प्रत्यह
वर्धत एव ।

अत्र एवैवमापत्तिरायाति । परं तत्र पूर्वोक्तरीत्या गुणोत्कर्षार्थम्
उक्तव्यवस्था-विद्यापिकायां भारतीयराजनीतेर्न कोऽपि दोषोऽस्ति ।

पाश्चात्यनीतिस्तु सर्वनाश-हेतुः ।

भारतीयराजनीतेरथ सिद्धान्तोऽवश्यमनन्तव्यो यद् अथ यदि भार-
तीयराजनीत्यनुसारेण शासनव्यवस्था न सञ्चाल्येत, लोकैश्च परंपरागतौ
गुणोत्कर्षसाधको मार्गौ नावलम्ब्येत तर्हि राष्ट्रं कस्यापि नियमस्य
असरणे सुचारुरूपेण न कापि व्यवस्था प्रचलित्भवति । तद्विपरीता पाश्चा-
त्यनीतिस्तु सर्वथा विकला सती अन्ते सर्वनाशहेतुर्भविष्यतीति ।
तदुक्तं सलेपत कामन्दकेन —

“ स्वर्धान्तस्याथ धर्मोऽयं सर्वेषां वर्गिलिङ्गिणाम् ।

अस्याभावे तु लोकोऽयं सकरान्ताश्रमाप्नुवात् ॥ ” इति ।

अथ भारतीयराजनीतेरचतुर्षु वैशिष्ट्यं यस्माद्वाङ्मयस्य प्राणभूता-
द्वैदिकेतरनीत्यन्तरेष्वदुश्चमानात् सत्कृपाद् भवति पूर्वसूचितस्य तस्य
विषये किञ्चिन्निरूप्यते ।

शासनकार्येष्वेतादृश-सत्त्व-गुणस्य अभिवृद्धयर्थम् एव भारतीय-
राजनीतौ शब्दप्रमाणत्वापि समन्वय इष्टः । राजशासनसत्त्वा वा न
स्वतन्त्र वस्तु किन्तु राज्यस्याङ्गमेव । तस्य कार्यम् इदमेव यद् बुगिणा
सकलपूर्वकं राज्यचरन-सञ्चालनम् । यथा पादादि-मस्तकान्तावयव-समु-
दायस्य शरीरसमा भवति तथा स्वस्वगुणसंपन्नस्वाम्यादिसत्त्वाङ्ग-
समुदायस्यैव राज्यमिति सज्ञा वर्तते । तदुक्तं कामन्दकेन —

* * * * *

क्रियासिद्धिः सत्त्वे नोपकरणे ।

* * * * *

“ स्वाम्यमात्मनश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोषो बलं गृह्यत् ।

एतावन्बुध्यते राज्यं सत्त्वबुद्धिभ्युपाश्रयम् ॥ ” इति ।

अस्वार्थो अयमङ्गलामात्रैव वर्णित “ राज्यं राज्यैर्षामिधान-
प्रत्ययवो प्रवृत्तिनिमित्तं तच्च स्वस्वसन्दुषेत् प्रकृतिसप्तकमेव भवितु-
मर्हति ” इति । सत्त्व बुद्धिश्चेति द्वयमेव सर्वेषु राज्यां ज्ञेयैकसूत्रता-
निर्माणं पुरं सरं सर्वेषां सरज्ञानं हेतुरिति ‘ सत्त्व-बुद्धि-भ्युपाश्रयम् ’
इत्यस्य तात्पर्यम् ।

अत एवेत्यम् — “ क्रियासिद्धिं सत्त्वे वसति महता नोपकरणे । ”—
इति सत्त्वस्य महिमा नल-राम-पृथिविहरादिभिः स्वचरित्रद्वारा प्रका-
शिता । यद्यपि सत्त्वस्य चर्चा पूर्वनिर्वाचनप्रवृत्तिनिरूपणान्तरे कक्षेपतः
कृता, तथापीवानी विशेषतस्तन्निरूपणमारभ्यते ।

आचार्याभिनवगुप्तपदं अत्यभिज्ञा-दर्शन-ग्रन्थे सत्त्वस्य निरूपणमेव
कृतमस्ति —

“ स्वाङ्गुलवेषु भावेषु परपूजानि क्रिया च सा ।

माया तृतीये ते एव पशो सत्त्व रजस्तमः ॥ ” इति ।

* * * * *

स्वातन्त्र्यमेव कर्तृत्वम् ।

* * * * *

अस्वार्थं भगवतः सर्वविषयक-ज्ञान-क्रिया भावा-कृतस्य एव कमेण
तदशभूते जीवे सत्त्वरजस्तमोगुणरूपा भवन्तीति । अयं भाव तादृश-
ज्ञानरूप-सत्त्वाशोनेन कर्तृत्वसम्पन्नो जीवः कश्चिन्नपि कार्ये आकलसिद्धि
प्रयत्नं विधाय विश्रान्तिं लभते इति । ईश्वरनिष्ठं पूर्णं कर्तृत्वमेवासातो
जीवेश्चिन्मयत्वं भवति । ननुबलात् सः स्वकार्ये एवान्यान् सर्वानावर्जयितुं
सदा प्रयतते न त्वन्वाचीनतां वाञ्छति । अथ ज्ञानेच्छा-क्रियाशक्तानां
लभोऽपि तत एव । कर्तृत्वं च स्वातन्त्र्यमेव । अत एव “ स्वतन्त्रः कर्ता ”
इति सूत्रे पाणिनिवाङ्मनो पर्यायःव निविष्टम् । स्वातन्त्र्यं च “ स्वैत-
सकलकारकाप्रयोज्यत्वे सति इतरकारकचक-प्रयोज्यत्वम् ” इति निब-
ध-

कार्यस्थित्यात् । ईश्वरोऽपि ज्ञानेच्छाकृतीना मण्डिररूपवेद्योपादान-
शोभराजरोक्षज्ञान-विकीर्णार्हातिमरणरूपात् तादृश-कर्तृत्वादभिन्न एव ।
अभित-अभिनन्तोर्भवेत् । परब्रह्मविमिति च राहो शिर इतिवत् कल्पि-
तभेदेन व्यवहारात् । अत्रैव विचारणीयं यत् परिश्रमेण ध्यान्तो जीवो यदा
विश्रान्तिलाभार्थं स्वयमिति तदा नदज्ञानावस्थायामपि भुवनस्थास्य
पाचन, तद्विमितानामचेतनाना रसरक्तादीना शरीरे औचित्येन स चाराद्य
केन कार्यते ? इति । निद्रावसनस्य जीवस्य त्रिक्रियतया तदधीन उत्कार्यं
न भवितुमर्हति । अतोऽवस्थ वनतस्यम् आधाति, यत् केनापि जागरुकेण
कर्तृत्वशक्तिमना चेतनेन उत्कार्यं संचाल्यते इति । स एव साक्षा स्वतन्त्र
परमेश्वर । अयमेव सिद्धान्तो ध्यानरतोऽपि प्रतिपादितः ।

“ योऽस्त प्रविश्य मम जायमिमा प्रसुप्ताम्

सजीवयत्यखिल-शक्तिधर स्वधाम्ना ।

अन्दाद्य हस्त-धरण-श्रवण-स्वभावीम्

प्राणाग्रमो भगवते पुत्राय तुभ्यम् ॥ ” इति

‘ स्वात्मन्वयमेव चेतन्य, पारतन्वयमेव जडता ’ इति आधुनिकानाम्
अपि समतम् । अनः पर्यायान्तरेण तैरपि चेतन परमेश्वरोऽङ्गीक्रियत एव ।

एतावता सद्योपेक्षेश्वरत्वात्तत्र समाप्त्य तादृशेश्वरजीवयोर्
अन्दीन्यसदन्धविषये किञ्चिदुच्यते, पनेश्वरीय-ज्ञानशक्तेरेव प्रतिबिम्ब-
रूपता जीवानस्थाया सत्त्वगुणस्येति साधु ज्ञापेत ।

यस्माज्जीवस्य निद्रावस्थाना परमेश्वर एव जागरुक सन्
शरीर-बोध्यादि-कार्यं करोतीति विद्वधति, नत एव जागृत्वस्थायामपि
सर्वेषु उत्कार्येषु परमात्मन कर्तृत्वमभिप्रेक्ष्यते इति सिद्धं भवति ।

किं च निद्रान् उत्थानानन्तर ‘ मुखमहमन्वाप्त न किञ्चिद्
अवेद्यम् ” इति स्मरण, “ योऽहमन्वाप्त स एवेदानी तत्समरामि । ” इति
प्रत्यभिज्ञा चैतिद्वय सर्वानुभवसिद्धम् । अपो जीवोऽपि तादृश-परमेश्वर
एव नाप्य इत्यपि सुध्यत विद्वधति । अनुभव-स्मरणयो सामायादि-
करण-निवृत्त्यात् ।

एकोऽपि सूर्यो ज्वालाङ्केषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बित सन्ननेकवद् भासते
तादृशैव सर्वशक्तिमान् परमेश्वर एकोऽपि मायावशाद् उपाधिभेदेन जीव-

कर्तृत्वं विना ज्ञानव्यवहारः निरर्थकः ।

रूपेण नानात्वं भवति । तस्य कारणं तु " एकोऽहं बहु स्या प्रजायेय । " इत्याकारिका तत्स्येच्छैव । वेदान्त-साहित्यैवादि-दर्शन-संगत सिद्धान्तोऽयं यथापि एव न तु कल्पनामात्रम् । सर्ववस्थानापञ्चानां मायाया एवाविद्येत्यपरं नाम । स्वीय-विद्येय-शक्त्या एकस्थानेकवद्भ्रामणात् सा क्षयित्वेत्युच्यते नैव च सर्वशक्तिमत्, सर्वज्ञस्य परमानन्दधनस्यापि भगवतो जीवावस्थायां न केवलमल्पशक्तिमत्त्वम् अल्पज्ञत्वम् अल्पानन्दत्वञ्च वा संपादयति किंतु मूर्खराट्त्वमपि । अत एव च वस्तुतः सर्वकर्तृत्व-संपन्न स्वतन्त्रोऽपि जीव कार्यकाले आत्मानम् अरात्मर्षं मन्यते । परन्तु यथा यथा अभ्यासेन सस्वप्नेन वाज्ञानं यावन्मात्रवाऽस्य नश्यति, तथा तथा कस्मिंश्चिन् कार्ये कर्तृत्वसमतायां अत्र प्रादुर्भावेण " इदमहं जानामि । " इति व्यवहारोऽग्नेन कियते । कर्तृत्वशक्तेः प्रादुर्भावेऽन्तरा केवलज्ञान-व्यवहारस्तु निरर्थक एव । अत एवोक्तम् —

" यः क्रियावान् स " पण्डित " इति ।

यस्मिन् पुरुषे कल्पयित् कार्यस्य विषये संपूर्णं ज्ञानं, तत्साफल्य-संपादनेच्छा, तदर्थमुद्योगश्चेति चिन्तयं वर्तते, स एव नत्र समर्थ इत्युच्यते एव सादुःशान्मर्ष्यवशात् कार्यस्य नफलतायां सत्यां तत्त्वन्वानन्दानुभवोऽपि तस्य निश्चित एव । जीवस्य पुरतोऽसहृदानन्दस्यावसर आवाति, किंतु स स्थिरो न भवतीत्यत्र कारणं तु स्वनिष्ठ-कर्तृत्वविषयेऽस्य विश्वासात्मा एव । जीवापेक्षया ईश्वरस्य वैजिष्ट्यभिदमेव, यत्-सर्वज्ञस्य तस्य सकल्पमात्रेण कर्तृत्वबलात् कार्यस्य सफलता निश्चिता । अत एव चानन्दस्थानव्यवभावात् स परमानन्दधन इत्युच्यते ।

वशात् विशेषेण वस्तु-ईश्वरस्य सकल्पविषयोर्न भेदो भवति, तयोर् वृषभद्वयविश्वात् । अत एवाभिनवगुणपादे — " वक्ष्यं ज्ञानं क्रिया च वा । " इत्यत्र सकल्पस्य वृषभुपादानं न कृतम् । एव रीत्या ईश्वरीवानन्द-प्रभामिथितज्ञानप्रभाया एव जीवे तत्त्वरूपता, एवमानन्दप्रभामिथितायाः सकल्पाभिन्नक्रियाया रजोमूण-रूपता, पूर्वोक्तायास्तदीयमायासक्तरेव च तमोमूणरूपता भवति, तदुक्ता भावप्रकाशनेऽपि —

“ परम्भावसतमो भान्ति ज्ञानानन्दक्रियाप्रदाः ।

ज्ञानप्रभा च ज्ञानन्दा तस्या सत्त्व प्रजापते । ”

इत्यादिना । जीवस्य सकलप्रभाय सकल भवस्यैवेति न निश्चयः । अत एव कार्यवैकल्ये सति स दुःखपक्षे निमग्नतांति तु सर्वोपहितमेव । किन्तु यदि जीवेन स्वयच्छन्दे ईश्वरीय-सकलदानुकारित्वं स्याच्छेत्, तर्हि तस्य सर्वं कर्म न कदापि निफलतां दुःखप्रसङ्गो वा भवेत् । प्रसूत गर्भे स कल्पनाप्रत्ययात्सर्वनाम्बु एवाद्भुवयेत् । अधिक चैतत्-सत्त्वम् अधिकृत्य चातुर्वर्ण्यप्रकल्पं स्फुटीकृतम् ।

सत्त्वम् एव राजनीतिप्राणरूपम् ।

पूर्वोक्तरीत्या जीवेच्छास्त्वत्त्व प्राप्त्याया ईश्वरेच्छया यदि परतु-तस्तदीयज्ञानाय भिन्नता, तस्यैवाग्निभावस्था-कषयता । अत एव तादृशो-च्छायात्मन्योक्तद्वर्णमिदं-ज्ञान-प्रभाया अग्नित्वं स्वभावसिद्धमेव । एव तादृशैश्वरेच्छादुकारित्वा क्रियायाम् तप्यानन्दप्रभामिच्छनेनावस-भास्यम् । अत ईश्वरोक्त्या नीतिक्रमक्रियाद्यैव ज्ञानानन्दप्रभयो सर्वेन तादृश-नीत्यनुसारेण वर्तनमेव सत्त्वस्य समाश्रयणं भवति । एव च तादृ-शनीते सम्प्रज्ञानमेव बुद्धिपद-व्यपदेश्यम् । राज्याङ्गेष्वेतादृशसत्त्वबुद्धयो-र्वीरे सति राज्ये सर्वेन सुखवशात् निश्चितेवेति सत्त्वमेव राजनीते प्राणरूपम् इत्यवश्यं एकतव्यमायति ।

मनुष्यमात्रेण श्वेच्छा ईश्वरेच्छादुकारित्वं कर्तव्यं इति यदुक्तं तेन श्वेच्छाना प्रतिरोधात्सत्त्वस्य-त्वमेव स्वोच्छेदं तद्व्यापन्यमिति अमस्तु न कथं । यतो हि प्राणस्य सर्वेषां प्राणितानिच्छा समर्थेणामस्तु-वर्गविविधस्य एव भवति । तस्मिन्नुच्चैर्भेदिरनेके उपाया यद्यपि तत्प्राप्तुं शक्यास्तथाप्येते तत्र सकलनाथा अस्मात् दुःखभावी भविष्यन्तीति तादृ-शच्छाना वैफल्य-निवारण-पूर्वकं निश्चित-कष्टकर-सपादनार्थमेवैश्वरे-च्छया अनुसरणं कृतं चात्मीय-राजनीत्या ।

म. रा. ३ ।

प्रत्यक्षत आस्थानुसारेण च सर्वेषु प्राणिष्वीश्वरस्यास्तित्वं पूर्वं प्रतिपादितम् । अधुना तदिच्छायां ज्ञानं कथं भवेदिति किञ्चिद्विमुच्यते ।

ईश्वरेच्छायां नकलजनद्वितस्राप्तनानां च निश्चयो वेदादेव भवितुम् अर्हति । अस्यायं सर्वाधिको विश्लेषः,—यदत्र कदापि पूर्वापरविरोधो दृष्टि-संभावनाप्रसङ्गो वा नोपलभ्यते । भाषाविष्टेन मानवेन केवलं स्वबुद्धिवशेन यद्यत्सञ्चोष्येत्, तत्र सर्वत्रास्वाल्पज्ञतावशान्म्यूनता सवाप्ये-तैव । एकत्रावधानेऽप्यत्र दुर्लक्ष्यताञ्च भवतीति तज्जन्त्या हानिरपरि-हार्जिव ।

अत्र विषये उदाहरणमिदमेव, यत् साम्प्रतं सर्वत्र प्रचलितेन विद्यु-हीनेन यद्यपि प्रकाश-साभस्यथापि तेन माकमनपेक्षिता नैकज्योतिषो हानिरपि संभाव्यते । एवमेवाधुनिकसशोधितया शल्प-चिकित्साप्रणास्यां स्वास्थ्यज्ञानं इव तस्यां दुष्परिणामोऽपि दृश्यते । केवलं लक्षणानुसारेण क्रियाभाषणाऽनया चिकित्सया अयाधिस्तु शोध्यं प्रतिरुह्यते, परं तस्या एव भविष्यतो नूतनरोगोऽनिरोधो न कर्तुं शक्य इति ।

• • • • •

सत्त्व-गुण-रहितं राष्ट्रं विनाशोन्मुखं भवेत् ।

• • • • •

वेदमूलिकायाम् प्रायुर्वेदचिकित्सायां रवेतादृशो दोषः कदापि न संभवति, तस्यां निदानानुसारेण प्रवर्तमानत्वात् । अत एव परंपरायुक्त्यायाम् आयुर्वेदचिकित्सायां तदुक्त्यायाम् औषध-प्रक्रियायां तदुक्त्यै रोगलक्षणेषु रोगनिदानेषु वा नाद्यावधि कोऽपि विशेषतो दोषो न उद्भावयितुं समर्थोऽ-भूत् । किन्तु प्रकाशान्तरेण तदुक्त्यायां एवाङ्गीकारं सर्वैरपि कियते ।

यादृश-वेदमूलकत्वेनायुर्वेदस्यैतादृशं नाहात्म्यं, तस्मिन्नेव वेदज्ञान-ज्ञानां मानवानां कल्याणार्थं सत्त्व-शील-सत्य-राजीवाम् आचर्यकत्वमपि निर्दिष्टं यमुपलभ्यते । ईश्वरानुग्रह एव न वैदिकविधि-शाक्योऽवगम्यते । अतस्तस्यावाचरो विश्लेषज्ञैः कथं क्रियेत ?

वैदिकतत्त्वोपशान्नुग्रहत्वात्पुण्येणायां कलन्तित्वम् एव निर्दिष्टं, यत्—राज्यचक्रं च स्थिरता-सहायकेनाह एव प्राणभूतं महत्वगुणेन रहितं सत् राष्ट्रं विनाशोन्मुखमेव भवेदिति । ईदृशं सत्स्य जानद्विश्वायक्यादिभिः

य राजनीती वेदोक्त एव मार्गो व्यवस्थापि- । वेदाना
 य तु तेषा निर्दोषतया एव निरूप्य । नमस्य वाचाव्य-निहन्वात् ।
 नर्दुष्टेन चक्षुषा यद् गृह्यते, तस्य धूर्तवानवतोऽन्वयात्प्रवक्तु मूर्खना
 पिकेति तस्य सशस्त्रमेव निर्दोषे च । यथा गच्छन् गच्छति अर्था-
 क्तोपरहितस्ये वा तस्य म्भीकितने, तथैव लौकिक-नन्दाना अदिक-
 ना वा यस्तुर्ध्वं प्रमादविप्रतिष्ठाकारणा भवत्काम-दोष कतुष्टय-गहि-
 धूनाना प्रामाण्यम् अङ्गीकार्यमे- , वेदिकशास्त्रादिभ्यो अनादिदोष-
 स्येन एव, यदाज्ञानसारेण मूर्खदिदोऽपि चलन्ति यमस्तेषु वाञ्छ-
 तनस्येषु यस्मैव मत्ता प्रचलन्ति, यश्च निदरापंस्तदुक्षतेस्वरेण
 वात्तस्य । अत्र एव भगवता धीकृष्येनापि न स्वमर्षादिपातनम् एव
 त्यागस्य मार्गः, अनेनैव च वैबीरपत्तेर्लभ्यते नतव प्राप्तुं शक्यम्
 ॥ ॥

ननुक्त गीतायाम् —

“य शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परा वृत्तिम् ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्र-विधानोक्तं कर्म कर्तुं विहास्यते ॥” इति ।

मच्छिरोमथिता ज्ञानेश्वरेणापि वेदविषये एवमेवोक्तम् ।

“जो जगो सभ समान सङ्गु । हिताहित वाञ्छविता बीगु ।

तो अमान्य केला बापु । वेदु जेणे ॥” (१३-१६) — इति ।

राष्ट्रे मूलभूत-मत्तगुणाभिवृद्धयमेव भारतीयराजनीती प्रत्यक्षा-
 रोक्ति वेदरूपशब्दप्रमाणस्वादि समन्वय इष्ट । इवमेव भार-
 तनीतेस्वतुर्ध्वं वैशिष्ट्यं, यच्च न वेदिकनीतेऽप्युक्तं राजनीति-
 ब्रह्मणः । एतावता प्रपञ्चेन भारतीय-राजनीते सर्वाङ्ग-व्या-
 राष्ट्रेषु स्थिर-स्थि-स्वापनाया सूत्र, शापने नीकव-मपादिक-
 ल-मद्वनि, गुणोत्कर्ष-विधायको भाग, राज्यस्य प्राणमूल मत्तम्
 वा चतुर्धा निरूपणं कृतम् । अत्र प्रजापु स्वोयप्रमुखकर्तृ विदरा-
 राधे साम-दान-भेद-दण्डरूपेषु चतुर्विधाये, कर्तव्य-लम्बन विशेषत
 -सत्यया कर्मव्यम् इति विचार प्रस्तुयने ।

सद्व्यवहार-शासनस्य वृत्तिः — ' वसुधैव कुटुम्बकम् । '

विचारोऽथ भारतीयराजनीतौ निर्दोष्टरीत्या कृतो वर्तते । अस्मिन्नापि विषये पाश्चात्पराजनीति-पूर्वताऽपि व्यक्तीभविव्यति । येन च भारतीय-राजनीते पञ्चम-दीर्घाष्टम-सर्वथा हूयन भवेत् ।

सद्व्यवहाररूपं तत्प्रकलतावाशवाचिच्छासो यदि राज्ञः शासकस्य वा स्यात्तर्हि तत्रावश्य सर्वथा हृदि स्थितेन परमेश्वरेण सहान्तिमेन भावमिति पूर्वमिदोक्तम् । तादृशव्यक्तौ स्वभाव एवाव भवति, येन दयालुतावशात्कृपा अपि दण्डदाने कृपा प्रवृत्तिस्तस्या व्यवहारेण भवति । किं न मा अस्मिन् " वसुधैव कुटुम्बकम् " इति भावनावशात् पुत्र-वह्नासुररूपदुष्टया सर्वान् पश्यति । न एवैनद्वयव्यक्तिविषये कनिकुल-सुरो कालिदासस्योक्तिरपि —

“ प्रजानां चिन्तयाद्यानाद् रक्षणाद् अरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ ” इति ।

एतादृशव्यक्त्या कदापि दण्डन्यायप्रणयैव न क्रियते इति तु न, किन्तु यदा दण्डकलत्रं अन्येन केनाद्युपायेन कार्यमिच्छितं भविष्यतीति ज्ञायते तदैवात्मरूपेणानिरुद्धेनैव दण्डप्रकोः क्रियते, सोऽयमनापराधिनं पुनरपराधरूपेण प्रवर्तितो भवतु, अन्यथा प्रायश्चित्तं भवति-ति बुद्धयैव क्रियते । अत्र प्रायश्चित्तरूपेण प्रयुक्त एतादृशा दण्ड कदापि अत-विशोभ-कारणं न भवति, अस्पृष्ट जनतायाम् अन्वयमेव वर्धयति । अपरोदाहरणभिरपि यदस्मत्तु दुष्टाः आनयानां अत्र प्रायश्चित्तं दत्तं । कृते तेषां नवगति-प्राप्तिः । अत्र एव देवता-पुत्रपरीत्येन जनता कृता —

“ अभिर्हंतंजगदुपेतु सुखं तर्धतै

कुर्वन्तु नाम नरताप चिराय पापम् ।

सहस्रानमृत्पूर्वाग्रिगम्य दिशः प्रवान्तु

मर्षेति नूनमर्हितान् विनिहसि देवि ॥ ” इति ।

• • • • • वीरेण सदा सर्वत्र विवेकशक्तिः समाश्रियते । • • • • •

एतादृशीं दयालुरेव माहिस्यशास्त्रानुशासने 'वीर' इत्युच्यते । वीरेण सदा सर्वत्र विवेकशक्तेरेवोपयोगे कियते इत्यपमती नव्यमाणवचनस्य नात्यर्थावधारणेन स्पष्टत्ववशम्भेन । तदुक्तं शास्त्रानुशासने —

“शुद्धा, सत्तासमेते विजह्यत हृद्य क्षुब्धशक्तेभकुम्भा ।
पृथग्दहेषु लज्जा विवक्षत इह मे सावका निधत्तत ॥
सौमित्रे ! तिष्ठ पात्र त्वमसि न हि कथा, तन्मह मेघनाद ।
किञ्चिद्भूभङ्गलीलानिघमित्तजलींशं शमनशेषमानि ॥” इति ।

अत्राल्पप्राथोप वातरेणु दयालुत्वैव वीरो मेघनादो बाष्पान् प्रक्षेपन् नाभिलषति । एव विवेकेरेव लक्ष्मणमपि न कोऽपानता नवति ।

दयाहीनं पुण्यन्तु 'रौद्र'-वशात्-कोप-वगवन्तया कर्मणं न कुर्वीत् ?

अत्र एव विदुनरयेव क्षुब्धस्य रौद्रस्याश्वत्थाम्भोडविवेकशुबिका उच्यते—

“कृतमनुमतं द्रष्टुं वा संदिदं युतपातकं
मनुजपशुभिनिर्मर्षाभिर्भवंदुःखदायकं ।
नरकरिषुषा साधं तेषां तभीमकिरीटिनाम्
अपमहमसूदमेदीमार्तं करोमि विना बलिम् ॥” इति ।

अनेन वचनेन स्पष्टत्ववशम्भेते यत् न निर्दुष्टस्यानि हृद्या वाञ्छतीनि । अत एनादृशास्य विवेकशक्त्या वातीपि कर्मवचिन प्रिया न भवितुमर्हति । अथ जाय — रौद्रमहृत्तिको मनुष्य कर्तव्यवृद्धि परित्यज्य स्वैच्छापारस्व-वाधीनता गच्छति । यदि तन्मनोरवविपरीत कार्यं केनापि क्रियेत, तहि कोषोडस्मिन्नवश्यं प्रादुर्भवति । तेन च नर्कशक्तेरेवनिवावन्ध न नाशो निश्चित एव । अतोऽश्वत्थाम्न इव कुनीयो प्रवृत्तिस्तस्यावश्यम्भाविनीति लोकविश्वासस्तत्र क्व चिद्विरो भवेत् ? अनेन पात्रपक्षतन तु दूरे आस्ताः तद्विषयमपि प्रतिरोधुं न शक्यते । अतो रौद्रप्रकृतिकं शमकं प्रनाशु सामाद्युपायानां अभावदिनिमोक्षता कदापि न भवितुमर्हतीति ।

यथावत् सामादिप्रयोगेनैव वीरः सुयशोभाग् भवति

येन च स्वेच्छाचारारिण्यात्पुत्रक नीतिरूपकर्तव्यानुसंग्य विप्र तादृशो वीरस्तु सामादीना यथावत्प्रयोगेनैव सुयशोभाग् भवति । त कार्त्तुं यावन्मात्रं त उपाय-न-उपयन्विना तस्यात् तावन्मात्रया सुयश निश्चिनमेव, न कश्चिद् दोषोऽप्यस्यति । अत्र एतेनादृशमाकर्म्मणि नीतायाम् उच्यते -

“नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्ययायो न विद्यते” इति ।

अनयेव दिशा मोमानर्हेनित्यकर्म्मविशेषेऽपि 'आख्यानानाम क्वचता क्षयितः सहकारिणी-' इति श्रावणेन यथाशक्ति तत्करणसर्मा प्रवृत्ता । तेषामवमभिप्राय यत् कर्तव्यरूपेण प्राप्तेन नित्यकर्म्मसु यथाशक्ति संपादितानि साधनान्येव पर्याप्तानि, अक्षितमनिकम्ब सर्वाङ्गोपसंहार न आवश्यकता तत्र, एत उदुहेत्यभूता ईश्वरसेवा तत्रसत्प्रता या, न कश्चन स्वार्थे इति ।

“यत्र पुण्यं कल तीर्थयो मे भक्त्या प्रयच्छति ।” — इत्यस्याः यमेवाशयः । काम्यकर्म्मणि तु यथाशक्तिप्रयायो न प्रवर्तते, तत्र कामना एव प्राधान्याद् ईश्वरसेवा । गोपस्वायम् ।

एतावता रौद्रवीर्योपशोष स्पष्टीकृत, वीरप्रकृतिकेनाल्पेन साधनेन सदादिन किञ्चिदर्थः कार्यं नफलमेव भवति । किन्तु स्वेच्छा चारेण कार्यविधिं तादृशभागम्ब रौद्रस्य कश्चिद्विदित् कार्यं कदापि साफल्ये लब्धोऽपि नत्र प्रत्ये कश्चिन् कार्यं नफलता प्राप्तोर्त्तवेति न विपदा कर्तुं शक्यः ।

रौद्रमनोवृत्तिद्वारा काम्यचिदनुपदान न भारतीय-राजनीति-व्यवहारे अत्र विषये काम्यचिदनेनम् उपलम् ।

“अवश्यमाश्रयति यत्र विवशितताम् उपायसदशकलेन सपद । भवत्सुवार विधिस्तप्रयोजिते कल हि राजा क्वचिदर्थसिद्धये ॥” इति अम्ब इत्योक्तस्य जयमङ्गलान्दीना एव वर्तते—“उपाय एव सबशस्तेनाङ्ग मागतवात् । तद्वचनेन तत्सामर्थ्येन । उपाय महत्फलमिति सबन्ध विधिस्तप्रयोजिते उपाये क्वचिद् अर्थसिद्धय इति संबन्धः ।”—इति ।

अस्य साराशस्तु—केवलसिद्धपुद्गेष्टेन क्विचमान सामासुपायप्रबोधः प्रथमं योज्य एव न भवति । कदाचिद् युक्तत्वेऽपि तस्य फलसिद्धिरस्यैव भवति, किन्तु कर्तव्यदुष्ट्या विवेकपूर्वकं वीरोपानाशेनापि क्विचमानात् तस्मादर्थसिद्धिनिश्चितेति । “मां कर्मफलहेतुर्बुर्मांति सङ्गोऽस्त्यकर्मणि ।” इति श्रीकृष्णोक्तेरुपयमेवावश्यं, यत्—मनुष्येण कर्तव्यमात्रे वीरोपिता वृत्तिरङ्गीकारात् न तु रौद्रवृत्तिः । कर्तव्य-परताया फलम् वानुपज्ञिक भवत्येव । तत् लक्ष्यत्वेन न विवक्षणीयम् । अकार्यं प्रवृत्तिरपि नोचितेति ।

उत्तम-प्रकृतिवीर उत्साहात्मा विभाव्यते ।

साहित्यवाग्भवे वीर-रौद्रयो स्वरूपस्य स्वभावस्य च यद् वर्णनमुपलभ्यते, नृक्षनेनेह स्पष्टमवगम्यते, यत्—वारधात्वरजनीतेल्लोकेषु वीर-वृत्तिनिर्माणं न लक्ष्यमिति । एतादृशी तस्या भ्युत्थना अपिम-विवेचनेन व्यवस्तीचयिष्यति । वीरप्रकृतिक-मनुष्य-विवये भावप्रकाशने एवमुक्तम् “उत्तमप्रकृतिवीर उत्साहात्मा विभाव्यते ।”—इति । स लक्ष उत्साही सत्त्वप्रवृत्तया नीलविहङ्गाचरणाभाववान् धर्मप्रधानबुद्धिमात्रं भवति, इदमेवोत्तमस्य सत्यं । अर्थकामोद्देशेन स कदापि न प्रवर्तते । पर तदीय-व्यवहारेणैव जननाया आकर्षणवशाद् अर्थादिय स्वयमेव सिध्यन्ति । यथा सिद्ध स्वतन्त्रमनोवृत्तिर्वक्ष उत्साही चेति पशुता राजा भवति, तथैव स्वतन्त्रो विवेकी दल उत्साही च पुत्र्य सर्वेषां वित्तस्यापार्जनपुरस्सर्द राज्ञो मन्त्रिणो वा यद् प्राप्नोति । अत एव कामन्दकेनाप्युक्तम्—

“सुश्रूषा स्वयं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।

कृताञ्जोहीर्ष्यविज्ञानं तत्प्रज्ञानं च श्री-शुभाः ।”

“शक्यं शक्यं तथाऽमर्षं, शीघ्रं चोत्साहकलणम् ।

गुणैरेतैश्चेत् सन् राजा भवितुमर्हति ॥”—इति ।

—अथ च उत्साहे विशेषतो निर्भरस्तु तेन हि मनुष्यो मोहविषाद-विस्मयैरसस्पृष्टो भवतीति । उत्साहिना पुरुषेण सत्ताडैरिमन् स्वस्वा-साध्यं किमपि कार्यं न दृश्यते । स्वसकल्यतात् कार्यात् तस्युत्सन्नतरमेव

स निवर्तते । अत एव तस्य पुरतो विस्मय-प्रसङ्ग कथापि नापाति । सर्वत्रानुसर्षणेश्वरेण्डानुसारिण्या प्रवृत्त्या च नीरयन्नुक्ताने प्रमादो मोहो वा तस्मिन् न घटते । कर्तव्यदुष्कथा प्रेरितत्वाद् विघ्नं विहन्यमानोऽपि विघाद न लभते । एतादृशस्य पुरुषस्य निश्चलासपादवार्धं युधिनिः कुली-
नाश्च पुरुषा स्ववशमेव प्रयान्ते । प्रभुशक्तेर्मन्त्रशक्तेस्तन्मूलभूतस्य विनयस्य नीतेष्वपि समाश्रयणो न राजलक्ष्म्या अपि अस्य पथे जयमाला प्रदीयते । अत एव भावप्रकाशानेऽप्युक्तम्—

“उत्साहं सत्त्वसपत्तिशीर्षस्थागाविसम्भवं ।
अविस्मयावसमोहादविद्यादित्यतीऽपि च ॥
पुरुषार्थविशेषेषु कर्मतत्त्वार्थनिरुचयं ।
पराक्रम-प्रतापश्च दुर्धर्षप्रीडसंग्रहता ॥
यथा कीर्तिश्च विनयो नयश्च प्रभुशक्तिता ।
मन्त्रशक्तिश्च सपश्रधनाभिजनमिचता ॥
इत्यादयो विभावा स्वर्गोरस्य परिकल्पिताः ॥” — इति ।

अथ मन्त्रशक्तेर्पञ्च कीर्त्योश्च विश्लेषोक्तवत्यं शातम् । मन्त्र-
शक्तेरुपयोगो वीरेण सामादि-प्रयोग-प्रसङ्गे क्रियते । अत एव उक्त-
मङ्गलायाम्—

बाह्युपयोगी विचारो मन्त्रः ।

“ बाह्युपयोगी विचारो मन्त्रः । ” — इत्युक्तम् ।

“ धार्मिकत्व-प्रवृत्तौत्कृष्टत्व-प्रकारक-मानादिदेशीय-लोकात्मान-
विषयता ” — इत्या कीर्तिस्तु कुल-परपरामत-व्यवहारेण समाप्ता ।
अस्या उदाहरणम्—

“ रघुकुलरीति सदा बलि आई ।

प्राण जाइ वर, बचन न जाई ॥ ”

— इति कुलसीदासोक्तो द्रष्टव्यम् । केवल-स्वकीय-व्यापारेण बलिता
पूर्वोक्तविषयत्वेव अत्र पदेनोच्यते । अत एव स्वपरीक्षासंभूतस्य सिद्ध प्रति

राजो विलीयस्य " यथा-शरीरे भव मे ब्रवाणु । " इति धेनो कुले स्वदेह-
समर्पणेन गो-सेवा-जन्य-पशु-शरीर-प्राप्त्या । यद्यपि यद्य कीर्त्तौ कार्य-
माफलयानन्तरमेवोपलिस्यन्ति नरप्राप्तिर्वशा यथा भवेत्तथा तथा
उत्साहो वर्धते इति तद्विभाव-त्वेन तयो परिगणनं कृतम् ।

सत्त्वप्रधानस्य वीर्यवानुभावस्य नर्पवोक्ता —

" स्वर्ग-शौर्य-प्रतापैश्च श्रेयैराशेष-भाषितं ।

सामावीनान् उपायाना यथाकालप्रयोगत ॥

भाषितं भावितम्भीरैरनुभावा भवन्ति ते । " इति ।

वीरनिष्ठ-शान्ति-प्रभावः सर्वत्र प्रसूयति ।

सत्त्वप्रधानभावज्ञात् समस्तकार्येषु समप्रभाव एव विशेषतोऽप्य-
निर्भरो भवति । एतादृश-वीरस्य मत्ता-मदनाया शासनकार्ये विशेषतो
माधुर्यमाप्ति । जननायामध्यवृत्तिनिरोधपूर्वक कल-अभयता जायति ।
यतो हि वीरनिष्ठाया शान्ते प्रभाव समस्त-प्रयुक्तो भवति अत एव
भारविद्या किराताजुनीये एतादृश-शान्तस्य विद्यपथैव कृतमस्ति ।

" न तेन राज्यं क्वचिदुद्धत धनु कृतं न वा कोपवित्तिहृत्मानसम् ।

गुणानुरागेण क्षीरोभिवहृते नराधिनेर्मान्द्यमित्वास्थ क्षासनम् ॥" इति ।

भारतीय-राजनीत्यापि सामप्रयोगैरेव मुख्यं भवान् दीयते । तदुक्तं
कामन्दकेन —

" साम्नाऽर्घ्यसिद्धये विद्वान् यतोऽप्यतमानस ।

सामसिद्धिं प्रशंसन्ति सर्वतश्च विपरिमत ॥ "

" क्षीरोदो मयित्त साम्ना कलाघामरदानसै ।

निजचिन्दे घातंराष्ट्रा सामप्रद्वेषिष्योऽधिरात् ॥ " इति ॥

सामलक्षणं च —

" वायुं अनुद्ध्वेय-जतनी सामेति परिकीर्यते । " इति ।

अथवा — यदा क्षीरममनस्येन अनुद्ध्वेयं क्वचिच्छीमकना-अवसरवा-
त्ताये शान्तिर्लभ्यते, तर्था नादुःखचनेन अवहृत्तरेण वा सर्वे क्षीतलक्ष

अनुभूयेत् तादृशं वचनं व्यवहारो वा सावपदार्थं इति । एतादृशसात्व-
युक्तं पुरुषं सर्वैरभिलष्यते, तस्माद् दूरस्थितिर्न कस्यापि समता भवति ।
तत्कारणं तु जनतायां दुःखेनाव स्वयमपि दुःखितस्तद्विचारणे सदा
प्रयतते, तत्र न कदाप्युपेक्षा करोति इति । एतादृशपुरुषस्य लोकाग्रिय-
ताविषये वात्मीकिनैवमुक्तम् —

युक्तेषुः कार्याय सर्वेषां प्राणार्पण-सिद्धता ।

“यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति ।

निन्दितं स भवेत्लोके स्वहमाप्येव विषहंति ॥” इति ।

वस्तुतो नेतृत्वस्य स्वरूपमिदमेव . एतादृशनेतृत्वेनैव शरीरे तथा
विभिन्नानामङ्गानाम् एकप्राणतां दृश्यते, तत्रैव राज्याङ्गेषु सर्वेषु साम-
रस्यसृष्टयश्च । अत्र एवैतादृशनेतृ कार्याय राष्ट्रान्तर्गता प्रत्येकं स्वमित
प्राणसमर्पणंश्चि सनद्धा भवति । तदुक्तं भारतीययां दुर्धनवर्णन-प्रसङ्गे
किरानार्जुनीये —

“महोत्तमो मानसना धनाचिता धनुर्भूतं सद्यति लब्धकीर्तयः ।

न सहतास्तस्य न भिन्नवृत्तयः श्रियापि वाञ्छन्त्यमुभिः समीहितुम् ॥ इति ।

नामप्रयोगश्च पञ्चविध उक्तं कामन्दकेन । स तथा —

“परस्परोदकाराणां दर्शनं वृचकीर्तनम् ।

सकन्धस्य स्यात्स्यानामापते सप्रदर्शनम् ॥

वाचा वेदतया साधु तथाहमिति चार्थणम् ।

इति सामप्रभेदज्ञे सामं पञ्चविधं स्मृतम् ॥” इति ।

अत्र प्रत्येकं वृचप्रयोजनकं यतते ।

१) पूर्वकृतानामनुपकाराणां सुदर्शनेनान्योन्यं ज्ञानताया भवति निवर्तते ।

२) यस्मिन् ये वृणाः सन्ति तेषां तथासमग्रं प्रकटनेन वृच-
साहकतायां परिष्करो भवतीतीर्ष्यायां अवसाराज्यानेन मित्रता स्थिरी-
भवति ।

३) शिवाहादि-प्रसङ्गेषु सवन्धिना स्मरणेन प्रेमतन्तुरविच्छिन्नो भवति । इत्यादि ।

४) तथा व्यवहार कर्मस्य, येनान्योन्यमस्या एव लाभोऽप्ये भविष्यति इति मया ज्ञापेन ।

५) मनोपास्कायकर्मभिस्तवाहमित्यभिप्रायप्रकटनम् । इति च चतुर्दशस्यमयोनिर्वचनम् । अनेनैव प्रकारेण ज्ञान्याप्तत विधीयते भवमान् रामचन्द्र प्रतिजज्ञाह किल । एतादृजसामोपेक्षायाः फलम् इदम् एव, यत् स्वराष्ट्रस्य दुःखदशावस्थान् स्वकीयेभ्यश्च लक्षोर्ध्वनीति-प्रचारस्याव-सरलाभः । ईदृशाद् दुःखरिणामावाप्तम् उरक्षणाद्यर्थमपि विशेषतः साम्न आनन्दयन्त्या काने । तदुक्तं काम-रत्नेन —

“यत्र च नरवृत्तिवर्गं तत्रहृ यत्र प्रजाता
मधुरवचनबोधाहलीकमभ्यावधीत ।
मधुरवचन-पाशोरायतान्नामितं सन्
पदमपि हि न लोकं सस्थितेर्मेदमेति ॥” इति ।

अस्य अलीकस्य जयमञ्जला च —

“मधुरवचनबोधाविति, सन्तुतया वाचा युक्तावित्यर्थं, सन्तुता-विति शेषः । अत्र सन्तुताविति वक्तव्यं मधुरवचनब्रह्म प्रजासद्व्यहो-षस्येषु सन्तुता वाणी प्रशानमिति दर्शनार्थम् । पाशा इव पाशा मधुर-वचनपाशोरायतान्नामितं अत्यर्थं सशब्दः । पदं स्तोत्रं न सस्थितेर्ध्वमेति राज्ञि कृतावस्थाना परेर्न भिद्यन्ते इत्यर्थः ” — इति ।

• • • • •
मनोनिग्रह-समर्थः एव सामप्रयोगे सफलः ।
• • • • •

एतावता नरव्यग्रहानस्य सामप्रयोगद्वारा लोकसदाहृकस्य च नेतृ-त्वस्य परिचयो दत्तः । अत्रात्रविषये वर्तमाना पादचात्स्यराजनीति न्यूनता उपस्थाप्यते । निषेधेऽपि न वावती दृष्टिरेक्षिता तावती पाश्चात्स्यनीती दलेति न दुश्यते । यतो हि—मनोनिग्रहसमर्थ एव सामप्रयोगेऽपि सफल भवति । अप्यथा दुर्योधनस्यैव केवलसत्वाभिनयेन नारैकालिक-फललाभे अपि तु-परिणामो विपरीत एव भवति । अत एव तत्र सवचनताया

आवश्यकत्वमुक्तम् । परं सत्जनता न परलोकाविवासम् अन्तरा स्थिरता लभते, इति सिद्धान्तः । पाश्चात्पनीनी तु तस्यैव मूलच्छेदं दृश्यते, अतस्तत्र सत्त्वस्य स्थानमेव नास्तीति सत्त्वपुस्तस्य । रीरस्य नैतृत्वं तथा सप्तवीत्यवयव वक्ष्यमापत्तिः । केवलरोद्रप्रकृतिकानां नैतृत्वं पुरस्कृत्य सा क्रियत्कालपर्यन्तं स्वात्पतीति न वक्तुं शक्यम् । स्थिरस्य सामप्रयो-
गस्याभावेन च तत्र उदात्तवर्ति जनसोमनिवृत्तेराशा गगनकुमुदावर्तिनः । अतः पाश्चात्पनीनैरियं भ्यन्ता अविशकप्रयोजनाऽऽप्यन्तं ह्यवपदाविकलं वर्तते ।

दानेन द्विपन्तो भिन्नाणि भवन्ति ।

सामप्रयोगविचारानन्तरमिदानीं दानविषये भारतीय-राजनीति-सिद्धान्तं उच्यते । अथहारे शास्त्रे च उच्यते एव-वत्त्व-निवृत्तिपूर्वकत्वा-स्वस्वावाप्तमेव दान-शब्दार्थः । यथा यावत्तदामे जनं निच्छति, तावदेव तत्र विहङ्गमादीनां वसतिभवति, यान्त्व गीर्भ्व इवामि नावहृ-नीड्वि कलसमीचे तिष्ठति, एवमेव यावच्छासनमस्वया कलवृक्ष इन्वीकानां मनोरथं पुर्यते, तावदेव नवाजा लोके पात्मने तस्तेषां चिपते च । तदुक्तं कामन्दकेन—“जनो वातरि रजसते”-इति । अथ एव—

“दानेन द्विपन्तो भिन्नाणि भवन्ति” — इति अतिरिचि यथावा भवति । दानरताया एव वासनमन्वाया विषये जनतायां सप्त देवन्द-बुद्धिर्वाप्नुता तिष्ठति । ये सल्लु प्रिवचसो दानसोलाश्च ते देवतावद्-वन्द्या भवन्ति । तदुक्तं कामन्दकेन—

“ये त्रियाणि च भावन्ते प्रयच्छन्ति च सत्कृतम् ।

श्रीमन्तो वञ्चचरणा देवास्ते नरविप्रहा ॥” इति

साम्भ इव दानम्यापि वञ्च भेदा नीतिशारे उच्यते । यथा—

“यः संप्राप्तधनोऽसर्ग-उत्तमाधममध्यमः ।

प्रतिबाल तथा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् ॥”

ईश्वरप्रीत्यर्थं दानस्यैव भारतीय-नीतौ व्यवस्था ।

ब्रह्मदानमपूर्वं च स्वयंवाहुप्रवर्तनम् ।

देवस्य प्रतिभोजनस्य दानं यज्जबन्धिय स्मृतम् ॥ ”

—इति । एतेषां नदृष्टान्त-निर्वचनम् इदमेव, यत्—

१) यथा श्रीकृष्णेन उच्यते, यत्तदीयं स्वयन्प्रकमपि प्रतिवत्त, तथा यद्भुम्बु यज्ज वर्तते तस्यै ब्रह्मिण्य्यापि तस्य पुन प्रतिदानम् ।

२) यथा गीतायां स्थितिं ज्ञात्वा प्रत्यावृत्तानां कर्माणां यद्भुक्ते फलादिभक्षणं मुषीकेषामनुभोक्तिम्, नदृद् यदि स्वकीयस्य यन्तुन ज्ञपयोगे केनापि कियंन, तथा उच्यते, नदृद् ।

३) बलिस्थांदिबद् ईश्वरप्रीत्यर्थं दानकरणम् ।

४) यथा येनावर्तित्वा धैलिकेभ्यः यत्तुनगरे यन्तुता यवेचलमपहरणे समतिर्दिशते, तथा अथय्य यत्तु यदि केनचित्परेण स्वीकियेत तथा तद्दिरोक्षम् अतुत्या यथासिन् नन-पाहास्य-करणम् ।

५) य्गिनः य्गस्य प्रतिभोजनं चेति ।

देवतामन्दिगादिवृत्तिविलोपः शासनेन न कार्यः ।

पूर्वोक्त-यज्जबन्धिय-साधपयोगेन महतादुग-यज्जबन्धिय-दानप्रयोगेर्धि कियमाणे राज्ये यदापि कल्लम्ब इत्यथ वा नाकमन, प्रवृत्तं यान्तिपुर्वकं सुर्वेषामैकस्य वायां निरकण्टको नर्वाण । ईश्वरप्रीत्यर्थं कियमायम्बु दानम्येव व्यवस्था भारतीय-राजकीनां कियमनो वर्तते । नन शुकव्योड-वर्षणं जलप्रलवो महासागिकेस्थान्यं अरुनिविशोभा न यथाभवन्ते । एतद्दुःख-उपकृतिर-शोभात् परल्लनाययं तन्वास्वनीतापद्यापि नोप-लम्बो वर्तते । अरुतादिश-वेपु नात्रपाण्योत्रायाम्प-कारणानि च विस्त-रतो यचितानि । अत्रिवाएणाथैमेव यामन्देवेनापि देवतामन्दिखरीनां वृत्तिविलोपं शासनस्यस्या न कार्य इति निदिष्टम् । तदुच्यते —

“ काले स्थाने च पात्रे च न हि वृत्ति विलोपयेत् ।

एतद्वृत्तिविलोपेन राज्या भवति गर्हितं ॥ ” इति ।

इतिहासतोऽपि ज्ञायते, यद् दानेन विग्रह-प्रथम-प्रथा पूर्वत एव प्रचलितः वर्तते इति । पुरा किल बुधसर्वनाम्नो दानवेन्द्रस्य शूकाचार्यस्य च परस्पर कस्मिंश्चिद् विषये विवादः संवृतः । तच्छान्त्यर्थं राजा शूकाचार्यं प्रति वज्रवदधीष्ट तद् ददामीत्युक्ते " त्वरकन्या मददुहितुर्देवयान्या सेवार्थं यदि दीयेत तर्हि त्वदाजये वसतिर्मया त्रियेण नाभ्यवा " इति समय शूकाचार्येण कृतः । राजापि कन्यां दत्त्वा विग्रहं समयमास । अतो राज इदृश्या बुद्धिमत्ताया प्रवृत्त्या नीतिज्ञं क्रियते एव । एतद्वैपरीत्येन पाण्डवेभ्यो ज्ञानपञ्चकमप्यदत्त्वा विग्रहद्वारा सर्वेषां नाशं कारितवतो बुधोऽधनस्य तु निर्द्वन्द्वं तं क्रियत । तदुक्तं कामन्दकेन —

“ वारुण विग्रहं विद्वान् दानेन प्रथमं नयेत् ।
 अथराजेन बुद्धितुः कुपिते भृगुनम्बने ॥
 बुधसर्वा च दानेन दानवेन्द्रोऽभवत् सुखी ।
 तपस्त्रय्यापि शतस्य जतिने शान्तिमिच्छता ॥
 समुत्समेव नान्धारिरप्रयच्छन् गतः क्षयम् ॥ ” — इति ।

अथ क्रमेण भेददण्डयोर्विचारः प्रस्तूयते । तत्र व्यवहारे तावज्जुद्ध-क्षब्दोऽन्योन्यमौषास्य विषयेदे रूढः । न एव च कलह-वद-वाक्यम् । विस्तृते शक्ति-शालिभ्यपि राज्ये सङ्ग्राह्यं प्रविश्य दानं एतेर्भेद-नीति-प्रचारार्थं प्रयत्नत एव । तादृश्या अयोर्भेदनीतेरज्ञानेन परस्पर वैमनस्य कलहस्य प्रवर्तते राज्यम् । तेन च जायमानं सप्तोहृतिं शत्रोर्लाभवायकं सञ्जाते तत्सारवश्यानामपत्तिः । भेदस्यास्य शैविध्यम् उक्तं नीतिसारे—

“ स्नेहृतावापनयत सद्योत्पावत तथा ।
 सतर्जनं च भेदज्ञेर्भेदस्तु त्रिविधं स्मृतं ॥ ”

— इति । अथ “ सङ्ग्रामनन निर्भस्तरं च भेदः । ”

— इति चागम्येनास्य द्वैविध्यमेवोक्तम् इति आगततोऽन्योर्भेद-भेद इव यद्यपि दृश्यते, तथापि वस्तुनो विचारमाणे नयोर्भेदोऽप्यमेव प्रतिभावात् । यतो हि — कामन्दकेन निर्दिष्टयोः प्रथम-द्वितीययोर्भेदयोः स्थाने चागम्येन उत्कारणीभूतस्य सङ्ग्रामननस्य परिग्रहं कृतं, उत्कार्ययोः पृथगुपादानं न कृतमिति ।

शङ्काविषं राष्ट्रमुच्यवस्थाविनाशकत्वाद् भयकरम्

भेद-प्रबोधे शङ्का-जनन-मात्रेण स्वहे-रुगवोर् अपनयन-मानापमान-भावनाया प्रोत्साहन, स्वर्क्षाया उत्थाय स्वधर्म-य जीवारोपव्यक्तित्वस्यै मुशक भवति । अतः शङ्कास्य विष तु राष्ट्रे लुम्पकत्वाया विनाशक-स्वास्तितन्मङ्गुरम् । इना भेदनीनिम् एवास्थित्य पारश्चात्वेरस्तुप्रतायापि भारतवर्षाय रक्षाकलमार्गं प्रदर्शितो वर्तते । अनिप्राचीनकालादारभ्य गुणोत्कर्षविषयमेव भाव्ये परस्परप्रेमपूर्वकम् उच्यते चित्तं प्राप्तवति भारतवर्षेण सर्वत्र सौमनस्येन व्याप्तमित्यत्र काण्ये नु पारश्चात्वाया स्वीय-दुर्विचार-अचारद्वारा भारतीयानां हृदये सवेह-जीवारोपधमेव । स्थिरसधर्मूलभूतस्य वेदशास्त्राद्युपकलस्यैव विषये तं पूर्वम् अनेन जीवन-याथा क्व निर्बहेह ? इत्याद्य शङ्का उत्पदिता ।

वेदाध्ययने जीवन-निर्वाह-शङ्का अनुचिता

अत्र पातुश-शङ्कया सर्वथा हृदयमाकान्त, सा निर्मूला क्व भवितु-महेतीति पर्यन्वोक्तस्य समाधानं पूर्वोक्तविचारेषु सम्यगातोचितेषु स्वय-मेव भवित्यति । वैदिक-विधि-विशेषानां केवलं पारलौकिकोत्कर्षभाषनमेव प्रयोजनमित्याद्युनिकानां भारतीयं प्रथमतो निर्मूला । यतो हि ऐहलौकि-कोभकस्येन नहैव पारलौकिकस्येव स्यादन तेषां मुख्यं लक्ष्यम् । सायत-पल्लौकिकोत्कर्षोद्देशेन क्रियमाणा सर्वेऽपि प्रयत्ना विकला भवन्ति, अथवा किञ्चिद-नक्षलनाया प्राप्तानाम् अपि नत्र याऽभ्यास-वादिम्लिक्य विघ्नपरपराऽऽयानि, तत्कारणन्त्यस्माकं सर्वं विविधतत्पसकस्य वैदिक-मार्गस्योपेक्षेव । विश्वकल्पयाग-परायणम् वैदिक-मार्गानुवापिम् कल्पनै-कोऽपि वेदकोऽन्त विना मूल इत्यत्र किमपि प्रमाणम् इतिहासेऽपि नोप-लब्धुं शक्यम् । अस्याम् अवस्थायां विधिजापत्य वेदाध्ययनस्य विषये जीवन-निर्वाह-शङ्का क्वम् उचिता भवेदिति विवेकिन एव विचारयन्तु । भारतीयै आदर्श-जीवने तु दुष्ट-विनयास-पूर्वकं कर्तव्य-तत्त्वावलम्बनेन जीवन-निर्वाह-चिन्तापि पाप-कुली प्रविष्टा वर्तते । तदुपशम् —

“ का चिन्ता मम जीवने यदि हर्षिष्यवभरो गीयते ।

नो चेदर्थकजीवनाय जननी-स्तन्य कुतो नित्यरैत् ? ”

इति । एतादृशविषयसम्बन्धीस्यो न निश्चिन्तयताया कर्तव्यः किन्तु लोकेषुवा-भावनाया दृढतायाम् एव, यस्या वरिष्णामोऽवश्य लोकानु-
राग-प्राप्ति ।

भारतीय-विचारधारायास्मर्कसङ्गतत्वेऽपि जनताया हृदयम् एता-
दृशशङ्कयाऽऽक्रान्त भवतीत्यत्र कारणं तु स्मर्कशास्त्रे प्रचारानाथ एव ।

येषु मनोदीर्घस्य स्वात्तन्त्र्येन शङ्कया स्थानं लभ्यते । तदुक्त
भावप्रकाशने —

“ शङ्का स्नेहकृपा स्वात् स्त्री-नीच-प्रकृति-भिता ॥ ” इति ।

शङ्काया प्रवेशे सति क्रमेण स्नेहस्य भक्तेश्च (रागस्य) ह्लासी भवति ।
अथ स्नेहस्योर्बलस्यमनस्यमनस्येयम् । कस्यापि वस्तुन प्रथमदर्शन-
जन्यसुखानुभवेन या तस्मिन्मनेच्छा सा स्नेह-पद-वाच्या, अस्या एव
प्रौढताया सस्या रति-सत्ता भवति । अनर्थेन च स्नेहस्य शोभा पथति ।
अस्या अवस्थाया परिचयन्तु यदा प्रेम-विषयस्य वियोगेन प्राणहानि-
संभावनापर्वन्त महारुद्धवन्मनूयैत तदेषा श्रेया । तदुक्त भावप्रकाशने —

“ विवेकस्ये मृते वापि दुर्बले प्रतिथीनिनि ।

प्राणिन क्लेशकारी य स प्रौढ स्नेह उच्यते ॥ ” इति ।

अस्याम् अवस्थायान् अन्वोन्व भवस्यानिष्टशङ्कायाश्चाभावेन नि शङ्कता
भवति । तदुक्त तत्रैव — “ भयशङ्कावसानात्मा स एव स्नेह उच्यते । ”
इति । एतादृशस्नेहस्याप्रिभाक्त्वा दानो भवति । तदानी तु केवल सुखम्
एवानुभूयते न तु दू चलेषोऽपि । अन्वोन्व हृदयपोरकात्मतया द्योतक-
ताया अनुभवति । ईदृशज्ञेनशयेन यदा ईश्वरोऽपि न मृच्यते, का वाक्ता
मनस्यस्य ? तदुक्तम् —

“ सुखदुःखात्मक भोग्य सुखत्वेनाभिमन्यते ।

येन राग, स इत्युक्ती रञ्जनाद्विषयात्मनो ॥ ” इति ।

प्रेमिणो परस्पर पार्श्वस्वस्यापि विस्मरणं यदा भवति, तदाऽनुरागा-
वस्था । तदुक्तम् — “ रागोऽनुवृत्तोऽविच्छिन्नोऽनुराग उवाचुत्. ” इति ।

अनुरागविच्छेदार्थं शङ्का-शास्त्र-प्रयोगः ।

स्नेहुरागानुरागाणां निषेधे उदाहरणम् इवमेव, यत् प्रायेक जीवस्य स्वशरीरे यत्प्रेम तद्-वशान् न बहुमेव शरीरमिति जानाति । किं च केनापि प्रकारेण शरीरात् स्वस्व भयं शङ्का वा न भवति, प्रत्युत शरीरायं सर्व-प्रकारेण कष्टसहनेऽपि सुखमेवानुभूयतेऽनेनेति । इवमेव अनुरागमूला प्रेमिणोरवस्था । एतादृशानुरागविच्छेदार्थं शङ्कायां राष्ट्रं शङ्का-रूपं शास्त्रं प्रयुज्यते । जनतायां हृदये कदापि शङ्कायां स्थानं लक्ष्यं चेत् शत्रोः कार्यं सफलं भवति । अत्र एवोक्तम्— जनतायां आर्थिकसमृद्धौ सत्सन्ध्यां शासनसंस्थायां सदा स्वचिन्तये जनतायाम् अनुरागो यथा जानूयात् तथा प्रयतितल्पम् इति ।

“ नित्येन्द्रियैश्च विनयस्य लक्षणं, गुणप्रकर्षो विनयारवाप्यते ।

गुणाधिक्ये पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुराग-प्रभवा हि सपव ॥”

— अस्य श्लोकस्याप्यवधेन गूढाशयः । अत्र प्रतिपादितस्य विनयशब्द-स्वार्थस्तु शास्त्रनर्वादानुसारेण तदुक्तानुष्ठानमिति ।

एतादृशविनयद्वारेण राष्ट्रस्यानुकूलसमादकस्य शासनसंस्थायां समर्थति, यतो हि लोकविश्वाससम्पादीदमेव मूलकारणमिति । शासन-संस्थायां जनानुरागस्योत्तरोत्तराभिष्टुद्धौ यत्वा शासनसंस्थाप्रगल्भोत्पन्नोऽप्य भयशङ्काराहित्वेनैकात्मता सिध्यति । अस्याम् अवस्थायां राष्ट्रम् अत्यन्तं समृद्धं भविष्यत्येतेत्यत्र नास्ति संशयित्तेषोऽपि ।

* * * * *

उच्चनीचभाव-कल्पनया शासनपराभवः निश्चितः ।

* * * * *

एकात्मतावस्थायामपि यदि शासनसंस्था जनतायां नर्तकवृत्ते-र्दृष्टिर्नपादनेऽप्यहितया न भूवेत्, नहि तत्र शङ्काविषयसत्तायै क्षण-सकलौ भविष्यति । तत्र च परिणामोऽन्योन्यम् ईषोत्वादं कर्तव्य-मूलिनयायां सेवाभावनायां जीवनात् च । उच्चनीच-भाव-रूपनया च

परस्परम् अपमानकारका एव व्यवहारा सर्वत्र प्रचलिष्यन्ति राष्ट्रे । तेन चान्ते शासनसंस्थाया परामर्शो निश्चित एव ।

अथ निर्भर्त्सित-रूपस्य भेदनीतेर्द्वितीय-प्रकारस्य उपयोगं शक्यता कथं क्रियते ? इत्युच्यते । पूर्वं राज्यार्थनादिप्रबोधनद्वारा प्रजासु ये शक्यं सुव्यवस्थांशुकीकृतवानन्तरमन्यवानपि मयप्रदर्शनपूर्वकम् अन्वेषणतो विच्छेदयति । तदुक्तम् — “ शूद्रलुब्धभीतापमानिताः परेषा कृत्वाः । ” इति ।

एव रीत्या भारतीय-राजनीती साधक-बाधकरूपेण सर्वं प्रतिपादितम् नस्ति, परम् अमुं विषयं दुर्लक्षणीकराय यदि क्व शक्यतायामर्दनीतेर्विषया प्रवामस्तर्ह्यन्वेषणमेव दोषो नास्म्यस्य । अतो भारतीयराजनीतिविषयेऽपि नीतिज्ञाना दृष्टे आकर्षणम् आवश्यकम् ।

नीतिकुशलैः यद् अनुमोच्यते स एव धर्मः ।

अथाधुना दण्डनीतेर्विषये भारतीयराजनीतेर्विशिष्टं च निरूप्यते । एतत् पूर्वमेवोक्तं यत् — प्रायश्चित्तरूपेण प्रयुक्त्यमानस्य दण्डस्य न लोको-द्देश-व्यवक्तव्यम् इति । अस्य च दण्डस्य वैविध्यम् उक्तं कामन्दकेन —

“ दण्डोऽर्भहरणं चैव परिक्रमेदास्तथैव च ।

इति दण्डविभाषणोदंष्ट्रस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ” इति ।

दण्डस्यावतरस्तद्वेद्यायाति, यदा कोऽपि स्वेच्छाचारेणान्यस्मै कष्टप्रदानं प्रयुज्यते । तादृशे पुरुषे दण्डविधानं तु शासनसंस्थाया मुख्यं कर्तव्यमेव । अथवा दृष्टानाम् एतादृशाचरणे उपेक्षाकारिणी शासन-संस्था प्रजापालन-रूपात् स्वधर्मोच्छ्रित्वा त्री लोकेऽपि निन्दिता भवति । एतावत् सुखमेव यद्दण्डविधानेन दृष्टस्य पीडाऽभवत् भवेदिति, परमना-यमेव धर्मः । अत एव भारतीय-राजनीती धर्मपदं च व्याख्या “ नीति-कुशलैर्वदनुमोच्यते स एव धर्मः । ” इति कृता यजेते । तदुक्तं नीतिसारे —

“ यमायां क्रियमाणं हि शासनपालनमेवेति ।

स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ ” इति ।

इयं व्याख्या न केवलं राजनीति-समना, अपि तु धर्मशास्त्र-समतापि ।

यदि कस्यचन भोगपरमिनी वयकड एव नीतिज्ञ-समत्, प्राजापरवादि-
प्रायश्चित्तद्वारा तस्य वृद्धिर्न उत्सवता भवेत्, यदि चास्य दुष्टस्य वधेन
सपुत्रस्य राष्ट्रस्य कस्यापि भविता, नहि म दशक- शिष्ट-समलतया धर्मरूप
एव । एवमेव जानिमर्षादाया उल्लङ्घयिता चास्या दण्डितो भवति,
तादृशो दण्डो भारतीय-राजनीतेर्निशेषतः समत् इत्यस्य कारणं तु पूर्वमेव
विवेचितम् । यथा खरीरे कस्यचिन्नृणस्य दूषितस्ये तस्य चलेदनमेवा-
वश्यकं तथैव राजाचार-हीनाया व्यक्तिर्दूरीकरणेन सामाजिक-श्रीष्टवस्य
रक्षा जातया यदि श्रियेत तर्हि तद् मुक्तमेव । तदाचारहीना व्यक्तिस्तु
ससर्गेत सपुत्रानिव जानि दूषिता विषयं तदगुणोत्कर्षे बाधिका भवति ।
अत एव सर्वशास्त्रे पतितसमर्थोऽपि निषिद्धः ।

“ ब्रह्महत्या सुराधानं स्तौय गुणङ्गनामः ।

महान्ति पातकान्वाहुषंश्च तैः सह सवसेत् ॥ ” इति ।

एतादृशाना पातकिना दण्ड शासनसंस्थाया समाजस्य वापेक्षया
जात्यैव विधीयमानं मुक्तो भवति । आयुर्वेदेनापि पातकिभ्य ओषधदानं

* * * * *

देशार्थ-समृद्धौ बाधकानां निग्रह आवश्यकः ।

* * * * *

निविध्यते । गृहे हित्पशना सर्वादीना वा वासी यथा हानिकुरस्तथैव
यदि पातकिना सवन्धो जातो भवेत् नहि जात्या सह समाजस्य राष्ट्रस्य
हानिनिश्चिता । भगवान् श्रीकृष्णो ब्रह्मण्यदेव एवासीत्, पर तस्यापि,
ब्रह्मणोनाश्वरान्ना सुप्ताना पाण्डकुभवाया वधरूपं निन्द्य कर्म यदा कृतं
तदा कर्तुमद्वारा तस्य दण्डविधानम् आवश्यकं सवत्तम् । अयम् इतिहास
एतादृशप्रसङ्गे सस्मर्तुं योग्यः । एतादृशाना दण्डेन जनाताया शोधस्तु न
अविध्यत्येव, प्रसक्तं वा प्रसर्धेव भवेत् । वृश्चि सर्वादीना वधं सवजनैरपि
समर्थते । अत एवोक्तम् —

“ मोक्षेत् सायुषि वृश्चिक-सर्प-रूपया ॥ ” इति ।

दुष्कर्मकर्तारो दण्डयोग्या एव, परं ये किल गीष्बहयाऽपराधा कियन्ते
तेषा प्रकाशकण्ड शासनसंस्थाया कर्तुम् अशक्यः । तादृशापरधानामुपेक्षापि

न युक्ता, मतस्ते कष्टकरूपेण देशस्य हानिं सक्तं क्रियेत । लोकमर्षादि-
रक्षण-दृष्ट्या देशस्यार्थसमृद्धौ प्रयासो भवित्वा, अतन्तादृशमार्गं ये
बाधका भवन्ति तेषां निवृत्तौ अवश्यत इति कायन्दकस्य मतम् ।
उद्बोधनम् —

“ धर्मस्य रक्षणाय परो धर्मो धार्यं विचर्यन्तु ।

ये ये प्रजा प्रबाधेरस्तास्तान् शिष्यान्महीषति ॥ ” इति ।

अत एव तादृशेषु पाशु-दण्डरूपेण विचारिप्रयोगो विहितः । यतो हि —
इतेषाम् अपराधस्य प्राकट्याभावात् प्रकाशवर्णो विधीयमानो जनकीभ-
कारी स्यात् । एव रीत्या दण्डस्य वैविध्यम् —

“ प्रकाशश्चाप्रकाशाच्च द्विविधो बध उच्यते । ” इत्यनेनोक्तम् ।

उपर्युक्तविचारेणैव स्पष्टं भवति, यत्रोद्बोधनिको मनुष्य एव प्रकाश-
वर्णपाशं भवतीति । यतः तां माराणां प्रकाशरूपेणैव क्रियन्ते इति च

• • • • •

गुप्तापराधशालिनाम् उपांशु-दण्डयोम्यता ।

• • • • •

सर्वेषां द्वेषविषय एव भवति । लोभानाम् अपमानकरण, मिथ्याभाषण,
हूननप्रवृत्तिविद्यासबाधाराधीना निन्दा, दण्डं अन्वेषां सपत्तिहरणम् इत्या-
दीनि तस्य स्नाभाविकानि कार्याणि भवन्ति । भावप्रकाशनं तस्य स्वभावा
एव विधिता —

“ रौद्रस्तस्यान्तं बाधयमवज्ञा पश्यीष्यस्य ।

वधान्प्रहारलाभादिप्रतिज्ञा राष्ट्रभञ्जनम् ॥

हृडाद्प्राहो मुहूर्त्तप्रचारणीना च मत्सरः ।

वेशजातिकुलाचारविद्याशीर्षादिविन्दनम् ॥

आकोशाकलहार्शंपथापवाजाभञ्जनारथम् ॥ ” इति

एतादृश-व्यवहारीनां प्रतीकारे विज्ञेयाः जनता न समर्था भवतीति
तस्यां एकैकं समवेता भवितुः । एतन्संस्थाकरणं तत्कार्यं करोति ।
एतद्विपरीतास्तु गुप्तापराधशालिना उपातु-दण्ड-प्राप्त्या भवन्ति । प्राचीन-
कालेषु च खम्बुक-पालकेभ्योऽपि ॥ गुप्तापराधिनां वर्णनम् उपलभ्यते । तं
यद्यपि प्रकाशरूपेण अपराधाः न तास्तथापि स्वकर्तव्य-रूप-देशसेवा-

विमुखतया नीतिदृष्ट्या हे गुप्तावराधिने एवास्तु । अपराधिनेषु पञ्चोक्ता नीतिमारे —

“आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजवत्सनात् ।

पृथिवीपतिलोभाच्च प्रजानां पञ्चमया भयम् ॥” इति ।

अवराधिषु दण्डप्रयोगे करणीये यदि शासनसंस्थायाः सुरक्षायाः अथवा कर्तव्यं भवेत्तर्हि तदपि धर्मसंरक्षणदृष्ट्या उचितम् एव इति नीतिर्ही स्वीक्रियते । अत एव नीतयेनाप्युक्तम् —

“तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डाद्ये बीजप्ररोहण-संरक्षणार्थं कण्टकजात्रावरणकम् । ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥” इति ।

मदोन्मत्त-पराजयार्थं जल्प-वितण्डाश्रयः कर्तव्यः ।

अयं भाव — मद-मग्नयो प्रायस्ये सति मनुष्यो यमार्थमपि वस्तु न जानाति । किं च मदयुक्ते दुस्स्ये वेदादीनां गुरुवनानां सुहृदां च तिरस्कार-स्वभावतिद्धो भवति । सुवर्तनित्यारम्भं अपि कर्तुं न पार्यते तेन । यच्च तं सान्त्वयितुं केनापि प्रयत्न्यते, तर्हि तस्मिन् मदस्याभिवृद्धिरेव भवति । न्यायमार्गात्स दूरे एव तिष्ठति । अतस्तदस्य कर्तव्यहारेण शासन-संस्थायास्तद्व्यजाना वा अकथ्यकर्तव्यं भवति । मदोन्मत्तस्य पराजयायम् एव वादिना जल्पवितण्डाश्रयणं कर्तव्यम् इति नीतयेनोक्तम् । तेन तत्त्व-संरक्षणं भवेदिति । “न विगृह्य कथां कुप्यति” इति छलाश्रयणनिबन्धस्तु केवलं तदवनिर्गमप्रयुक्तायां वादपद्धत्यामेव प्रयत्न्यते । यती हि — तत्र सर्वदुःस्यस्य सुजनसस्यैव प्रवर्तमानत्वाच्च जल्पवितण्डाश्रयण-प्रसङ्गः । अनेनेव न्यायेन प्रजापालनोद्देशेन दुष्टनिवहार्थं यदि सामन्तसंस्थायाः समत्वो-पायावलम्बनम् अपि कर्तव्यं भवेत्तर्हि तदपि लौकिकपारलौकिकोपवचिष-श्रेयोदायकं न भवेत् । प्रखृत एवम् अकरणे एव दोष उक्तो मनुस्मृतौ । यथा —

“अदण्डयान् दण्डयन् राजा दण्डयाश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अपशो महदाप्नोति नरकं चैव दाहणम् ॥” इति ।

ईदृशनीतेराथयजनैव इन्द्रेणापि पूर्वं वृनासुरेण सह शान्तिं कृत्वा परचादयसरे तस्य यद्य कृत । तथाप्यस्य प्रससैव सर्वं कृतम् ।

अथ शासनसंस्थाया इदम् अवश्यम् अवघातव्यम् यत्— तयोर्ध्वविधाद् द्वेषेण वा निरपराध-व्यक्तित्वम् कदाच्युपाशुदण्डप्रयोगो न कर्तव्य इति । यतो हि— विकीर्णशक्तेः निर्बलाया जनताया स्वरक्षार्थं शासनसंस्थाया अस्तित्ववर्धनं कर्तव्यम् इति यो नीतिमानं उपदिष्टस्तस्येव न प्रयोजनं यत्— शासनसंस्थाया जननाशप्रिक्रया भाव्यम् इति । सर्वथा पुरतः श्लिष्टा सन्ती ये शत्रु गुप्तापराधिनस्तेषुपाशुदण्डप्रयोगो यथा शासनसंस्थाया क्रियते, तथैव तादृश-प्रयोग-वाचित जनताया हस्तेऽपि निहिता वर्तते भारतीय-राजनीत्यनुसारेण । अत एवाचार्यवागवयं सत्ताखोऽपि मन्दस्य उपर्युपाशु दण्डप्रयोगकरणम् अनिवार्यतया प्रापतितम् इति इतिहासतो ज्ञायते । तथापि वाचस्पतिकेन गुप्तापराधिनाम् अवरथा प्रकाशम् आनीय प्रकाशदण्डविधानम् एव व्यवस्करम् इति भारतीय-राजनीतेर्मतम् । तथापि यदीदृशाना दण्ड व्यव्येव क्रियेत, तदा तज्ज्ञानेऽपि शासन-संस्थाया उपेक्षेयं समुचिता नीतिरिद्युक्तम् । अथ विषये कीचकस्य इतिहास उदाहरणम्— राज्ञो विराटस्य श्याल्लत कीचक शक्तिशालितया तस्यान्त-शत्रुरेवासीत् । एकदा तैरुग्रो-नाम्ना राज्ञो गृहे एकवर्षपर्यन्तं सेवा-करणार्थम् आगताया द्रौपद्या उपर्वस्य कुदृष्टिं वर्तिता । तैरुग्र्या अस्मि " नमः पतयः पञ्च नन्दर्वा गुप्तरूपेण मन्-रक्षा कुर्वन्तीति प्रसिद्धिं कृताऽऽसीत् । तथापि तस्या अनुगमनं कीचकेन न व्यनतम् । विषयोऽयं संकल्प्या राज्ञः सविधे दिवेदितस्तथापि तत्रोपेक्षेव कृता राज्ञा । तथा च कीचकस्य लालसाऽत्यन्तं वृद्धिं यता । तस्या परिणामस्तु गन्धर्व-व्याजेन भीमेव कृत तस्य हननम् एवं ।

अनेन सम्दर्भेण-कीचकविषये विराटस्य सर्वशुद्धुन्दर्योरिव दशाऽऽसीद् इति ज्ञायते । कीचकस्य राज्याभिष्कासनम् अपि अशक्यम् आसीत्तस्य शबन्धोऽप्यनीष्टो नासीत् । अनस्तेन स्वयमुपाशुदण्डप्रयोगम् अकृत्वा द्रौपदी-निवेदनस्योपेक्षार्थेन कार्यसिद्धिर्निश्चिता, यतो द्रौपद्या वचनेन तस्या पर्युर्ध्वर्वात् कीचकस्य प्रागृहानिरवश्यं भविता इति पूर्वमेव ज्ञातमासीत् ।

अथ राज्ञा कृतोपेक्षा नोचितेति केचिद् अक्षिपन्ति । परं कीचकस्य

नीति-प्रयोगे कामन्दकदत्तम् उपेक्षा-स्थानम् ।

उपाय-दण्ड-रूपेण नीतिमूर्च्छिकेन साऽऽसीत् । उपेक्षाद्वारा भीमहस्तात् कर्मण्यस्य प्रतिरोधं दुरीक्ष्य, विना दण्डभङ्गं सर्व-मारणस्य उपायोऽनुमत्तो राज्ञा । ईदृश-नीति-मार्गानुसरणेन विरष्ट स्वयं कण्टक-रहित-दण्डालक-वधानं सभाविताल्लोकानवादात् मुक्तयचामूत । नीति-प्रयोगे उपेक्षाया अपि स्थानं प्रदत्तं कामन्दकेन, यथा —

‘सामं दामं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् ।

माघोपेक्षोन्मत्तजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तितः ॥’ इति ।

सत्त्वप्रधानैर्वीरैः स्वभावतः प्रवृत्तमाना सामादयोऽत्यन्तं महत्स्व-पूर्णा भवन्ति । तेष्वपि विशेषतः उपेक्षाया एव प्रयोगो देवीसपञ्चकैः क्रियते ।

शरत्चन्द्राणांमिव मानवसमाजाय आनन्दामृतं पारयता सञ्जनानां निन्दा प्रकृत्यैकेपर्यंया दुष्टं क्रियते । परं ते तु योगसिद्धान्तानुसारेण तद्विषयं क्षमावतम् एवानुनिष्ठन्ति । तेन च दुष्टैस्त्रिभे दुर्जला इति मत्वा पुनः पुनरधिकनया क्लेशो दीयते । किंतु सनात् उपेक्षैव तत्रदुष्टजन-विरोधार्थं काचन तदस्या व्यक्तितं कामनि घटना वा समुपस्थापयति । तेन दुष्टानां शिक्षा अथवा एव भवति । दुष्टकार्यैर्दर्शनेन सञ्जनानां विहाय अन्येषां क्रोधोद्भूतं स्वाभाविकं । तस्यैव क्रोधस्य अतिरेके सति विना हृत्वा तच्छान्तिर्न भवति । अत एव नृसिंहेन हिरण्यकशिपी आन्धा-भवति निष्कान्त्यं मालारूपेण घृतानि । भीमेन अपि दृशासनस्य हृदयं विदार्यं क्रोधवशात् तद्रवत-प्राशनम् आरब्धम् । अथवा क्रोधस्य परा काष्ठां दृष्ट्वा क्रमेण लक्ष्मीर्ग्रीषदी चाल्यन्त मयाकान्ते अस्ताम् ।

भारतप्रकाशने क्रोधस्य भेदयो निरूपिताः । यथा —

“ प्रथमा निन्दति गुणान् द्वितीया पश्य वदेत् ।

तत्राशोवायचिन्तैव तृतीया समुदाहृता ॥

चतुर्थ्या हतनेच्छा स्यात् पञ्चम्यामामुषघ्नः ।

षष्ठ्या निहन्ति वेगेन विष्णैरपि विचारितः ॥

सप्तम्यां निहतस्यासृक्पानमान्प्रापकर्मणम् ॥” इति ।

दुष्ट-क्षत्रिय-निग्रहार्थं परशुरामस्य शस्त्र-धारणम् ।

क्रोधस्य सप्तभिरवस्थाभिर्विदा लोके दुष्टानां दुष्टस्य मार्गं प्रकृत्या निपतो वर्तते, तदा सज्जनानां क्षमाव्रतत्वामस्यावश्यकर्तव्यं कुतो भवेत् ? एतावृक्षोऽपि सन्ध्यां कदाचिद् भवति, यथा सन्ध्यामेव बाहुस्य लोके भवति । तदानीं क्षमाव्रतं परिव्याज्य दुष्टनिग्रहार्थं स्वयं शस्त्रग्रहणं तेषां कर्तव्यतया समापतति । एतस्त्वोद्योहरणं तु वेदायुगे दुष्टानां क्षत्रियाणां निग्रहार्थं परशुरामस्य शस्त्रधारणम् । यतुर्व्यपि युगेषु कलियुगमेवात्यन्तं व्येपस्करं, यत्र सज्जनानां दुष्टनिग्रहार्थं शस्त्रग्रहणस्य आवश्यकतया न भवति, यत्र सर्वत्र रौद्रप्रकृतिकानां बाहुत्वात् तेष्वेव परस्परं कलहेन एतेषां क्षमाव्रतं निविध्यं भवति ।

एव रीत्या प्रमाणव्यसामन्वयेन लौकिक-पारलौकिकोभयविषय-भेदोद्घोषा च भारतीय-राजनीतीं सामान्युपादाना यथोचितो व्यवहारः सक्तः । एतदतिरिक्त्वा काचन नीतिं पारचात्य-नीतीं नोपलभ्यते । एतेषाम् एव किञ्चिद्-वैचल्येन प्रयोगस्तत्र दृश्यते ।

अथ कस्योपायस्य नवा कुत्र प्रयोगं कर्तव्यं ? इत्ययम् अवशिष्टोऽंशो विचार्यते । येन भाङ्गतीयराजनीते पक्षो विशेषतया अद्यतनपरिस्थितौ कस्योपायस्य अवलम्बनं सफलं भविष्यतीति च ज्ञायेत ।

पूर्वोक्ता सामादवश्नत्वारं उपाया यदि कमेण प्रयुञ्चेरस्तद्धि तेषु लोमप्रयोगसंज्ञका भवन्ति । यदि च तेषां वैपरीत्येन प्रयोगं क्रियते, तर्हि ते प्रतिलोम-प्रयोग-वदवाच्या भवन्ति । एतेषां कमेणाहृत्य विशिष्टोदा भवन्ति । तथा हि विषयभेदेन एतेषां पृथक् पृथक् प्रयोगा भवन्तीति चत्वारः । तत्र सर्वकस्यामेव व्यन्तौ सामवानयो सामवेदयो सामदण्डयो दानभेदयोः दानदण्डयोः भेददण्डयोश्च प्रयोगं प्रसज्येत तत्रा षट् । यदि च एकमेव कमेण ज्ञाप्या मेलनेन प्रयोगं क्रियेत, तत्रा चत्वारः । एकमेव यतुर्नामपि प्रयोगे एक इति मिश्रित्वाऽऽनुक्रीम्येन प्रयोगे पञ्चदश भेदा भवन्ति । एवमेव प्रातिहोम्ये पञ्चदश ज्ञेयाः ।

तत्र कस्य प्रयोगस्य को विषयो भवतीति विचारो विस्तरेण नीतिधारेः प्रतिपादितः —

“ अलत विचमे शान्त विहृतोपायमेष्टितम् ।
 क्षयश्चयप्रवार्तवच श्वमेण विपरिच्युतम् ॥
 भीतं मूर्खं स्त्रियं बालं घातिकां कुर्वाणं पशुम् ।
 मंत्रीप्रधानं कल्याणवृद्धिं सान्त्वेन साधयेत् ॥ ”

एव—“ लुब्धं क्षीयं च दानेन ”— इत्यादिना ।

• • • • •

स्वकर्तव्यपरायणानाम् आदरः कर्तव्य एव भवति ।

• • • • •

तत्र ये खलु स्वकर्तव्यपरास्तेषामादरं कर्तव्य एव भवति । अन्यथा ते शासनसंस्था प्रति उदासीना भविष्यन्ति । अतः सामैव तेषां बर्षीकरणे उपयुक्तं भवति । लुब्धास्तु सदा क्षताकार्यैश्च युक्तास्तिष्ठन्ति, अतस्ते घनलोभेन शत्रुपक्षमाश्रित्य शासनव्यवस्थायां क्षतिकारका भविष्यन्तीति तेषां द्रव्यदानम् आवश्यकम् । ते खलु राजपक्षिकश्च सचटनं कृषुमस्ति, तेषु भेदप्रयोगं कर्तव्यं । तेषां मेषु ते कृदुलुब्धभीतापमानिता स्वुस्तेषां यथावज्जामतूर्वकम् उचितया भेदनीत्या तेष्वेव परस्परं कसह उपादनीयं । मूढाराशौ वर्णिते चाणस्य-चन्द्रगुप्तयो मयादे ज्ञाते मतीदुल-प्रयोगस्य सम्प्राप्तान् भविष्यन्ति । स्पष्टस्य प्रयोगसु केवलं दुष्टानामैव बर्षीकारार्थम् उपयुज्यते, यतन्ने-नेतृवार्धयोग्यमाने ज्ञानेन शक्या न भवन्ति ।

ज्ञानदानयो उपयुक्त प्रयोगं पुनादि-शत्रुपक्षे कर्तव्यं ज्ञानवर्षेण । सदा एतेषां स्वस्याद् द्विदलेषो यः । न म्यातया प्रयतितव्यम् । तदुक्तं नीलितारे —

“ आत्मानं प्रथमं राजा विनश्येनोपवाचयेत् ।

ततोऽजात्यास्ततो भृत्यास्ततः पुत्रास्ततः प्रजा ॥ ” इति ।

अनेनेद स्पष्टं भवति, यन् - स्वपुत्रानां विनीतता-सपादनं ज्ञानदान-नाम् अवश्यकर्तव्यमिति । अतएव एव बधस्य राज्यस्य च समृद्धौ कारणानि भवन्ति । एव अन्यथा जन्म-मरणादि-प्रसङ्गेषु साहाय्यकर्तारो भवन्ति । एतेषु लोभसमावनयैव सामदानयो उपयुक्त प्रयोग उक्त । यद्येतेषु

घन्धुबले सति शासकस्य न कुतोऽपि भयम् ।

समष्टन कृत स्यात्तर्हि तेषु दानभेदयोरेपि प्रयोग आवश्यक । घन्धुबले सति शासकस्य न कुतोऽपि भय भवितुमर्हति । सामन्तानां राज्यात् परिभ्रष्टितानां च नशीकारार्थं भेदरथयोः समस्त प्रयोग कर्तव्यम् । एव रीत्या सर्वेषां प्रयोगाणां विचारे क्रियमाणे स्वतन्त्रो विस्तीर्णो घन्धो भविष्यति । अतः सर्वेषु तस्मिन् निदिष्टम् ।

साराधस्तु — तत्तत्प्रसङ्गमूर्तिवत् च ज्ञात्वा तत्तत्प्रयोगां कर्तव्या, अत्रैव नीरस्य बुद्धिमत्ताऽपेक्षिता । यथा वेदक-घन्धेषु केवलम् अमुकरोगे अमुकम् औषधं देयमिति लिखितं वर्तते, परं चिकित्सनेन स्वबुद्ध्या सम्यग्निदानं ज्ञात्वा तत्तदुपयुक्तम् औषधं देयं भवति ।

अत्र वर्तमान-परिस्थिती कस्याप्यम्बनं प्रचलता-सुपादने आवश्यकम् इति विविच्यते । अनेन प्रसङ्गेन इदम् अवश्यं ज्ञाप्येत् यद् वर्तमान-परिस्थितिम् आपतिं च सम्यग्ज्ञात्वा जागरूको नीतिज्ञ-समाजो देशसेवा-भावनया साम्प्रतं विद्यासेवायां सज्जमानो वर्तते । यथाशक्ति साम्प्रयोग-द्वारा आलस्यदि-वस्तानां अक्षतीनां स्वसिद्धान्त प्रत्याकर्षणे प्रयतते च । एव मेवद्वारा पादचात्पानां यथार्थदीपोद्घाटनेऽपि सज्जमानोऽस्ति । ईदृ-शानुष्ठाने साधकान् वृष्टान् प्रत्युपेक्षामा आभयणम् अपि कृतमनेनेति । अनेन प्रयोगेण देशे एकसूत्रानिर्माणम् अवश्यं भविष्यति, जनतायां विश्वासश्चास्मिन्वर्षं वर्धतेत्यत्र न संदेहोऽस्ति । एव रीत्या यथार्थ-स्वराज्य-संघटनाई जागरूको नर्माभ्य-स्वराज्य-संघधानुयायी नीतिज्ञ-वर्गोऽयं भारतीय-राजनीतेर्लक्ष्यानुसारेणैव प्रचलतीत्यवश्यं वस्तुव्यम् । नीतिनिष्ठस्वेहादृशशुद्धप्रयोगस्य विषये न कस्यापि संशयं भवितुमर्हति ।

अस्मिन् मार्गस्य पुष्टिर्ननुना कृता । यथा —

“सेनापत्यं च राज्यं च इष्टमेतदुभये च ।

सर्वलोकान्निपत्यं च वेदशास्त्रविद्वहति ॥” इति ।

अत्र वेदशास्त्रविद्-पदं सर्वप्रधान-नीतिज्ञ-बोधकम् । जागरूकैय नीतिज्ञ-वर्गेषु परिचायितोऽयं मार्गो यथा प्रत्यक्ष-सर्काम्यां सिद्धस्तथा घर्नशास्त्रवचनरूपशास्त्रप्रमाणानि । साम्प्रयोगोविषये मनुना एवम् उक्तम् —

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियं च नानृत ब्रूयादेष मम. सनातनः ॥”

“अवष्टब्धान् दृष्टव्यम् राजा दृष्ट्यावर्त्तेशाप्यदृष्टव्यम् ।

अपशो महवान्भोति नरकं चैव शश्वथम् ॥”

“राजनिर्घृतदण्डा ये कृश्या पापानि मानवा ।

निर्मन्त्रा स्वर्गमाप्स्यन्ति सन्त सुकृतिनो यथा ॥” इति ।

अत्र सत्येन सह प्रियवचनस्यादेश सामप्रयोगदृष्टयैव कुत । प्रियत्वेन सर्वत्र सत्यवचनं वचनं विद्यामस्य सज्जनता-समाभयणं तात्पर्यं बोध्यम् ।

• • • • •

भेदविषये धर्ममूलकाचारः प्रमाणम् ।

• • • • •

एवमेव दानविषये — “दानेन द्विवन्तो मित्राणि भवन्ति, तस्माद् दानं परमं वदन्ति ।” इति श्रुतिः । भेदविषये धर्ममूलक आचारस्य प्रमाणम् ।

यतो हि — वेदान्तादिशास्त्रेषु परमतनिराकरणपूर्वकम् एव स्वमत-स्थापनं क्रियते । इयमेव भेदनीतिः ।

एतावता वर्तमानपरिस्थितावावश्यकं कर्तव्यं निर्दिश्य एता-दृश-कर्तव्य-मन्त्रे जनता कथम् आशङ्का भवेदिति विमृश्यते । येन देशे मुख्य-लक्ष्यस्य साधनमपि सुनिश्चितं भवित्यति । नस्तुतोऽधुना सर्वेषां नीति-ज्ञाना पुराणं प्रयतोऽथ सम्पुन्यते वर्तते ।

अत्र विषये भारतीय-राजनीती प्रमाणवच-समन्वयेनेदम् उच्यते, यत् —

“तत्रायं प्रथमोपायो बहिषावृद्धे सार्धं विद्याचिन्ता, विद्याप्रति-बद्धत्वाल्लोकस्थिते इति । विद्यायां लोकस्य च कीदृशं सम्बन्धो वर्तते ? इति पूर्वं ज्ञातोऽस्य वचनस्य तात्पर्यं स्पष्टं भवेत् । श्रीशङ्कराचार्यैर्हि — “नीतिरस्मिन्निर्णीयताम्” इति नीताव्याख्यानावसरे “विद्योपाय-

प्रवर्तनं नीरवा क्रियते " इत्युक्तम् । किं च तैरेव " ज्योऽस्मि व्यवसायोऽस्मि । " इत्यत्र " विज्ञानस्य स्वोत्कर्षरूपः । " इति प्रतिपादितम् । एव क्रियताम्येन स्वोत्कर्षं साधित इत्यपि नीरवैव ज्ञातुं शक्यम् । यदि स्वकृतस्वादेशस्य उत्कृष्टवत्त केनापि न क्रियेत, स सर्वं पाल्येत च, तावता स्वोत्कर्षस्य फलं प्रत्यक्षासिद्धं भवति ।

एतादृशादेशप्रयोजकमाप्तता गता पञ्चम्या विभक्ता मनुना —

" वित्तं वस्तुपूर्वकं कर्मं वित्तं भवति पञ्चमी ।

एतासि मान्यस्थानानि परीषो बह्वदुत्तरम् ॥ " इत्यनेन ।

अथ धनिका अपि सघटितस्य बन्धुवर्गस्थानुषामिनो भवन्ति, सीङ्गमनुभवशाकिना बुद्धानाम् अनुवामी । बुद्धा अपि स्वयं कार्य-करण-सामर्थ्याभावात् कर्मिणाम् अधीना भवन्ति । कर्मिणामपि विषय-प्रसङ्गे विदुषामाश्रयणं कर्तव्यं भवति । अत उत्तरोत्तरं मान्यताविक्रमं बोध्यम् ।

स्वोत्कर्षस्थापनार्थं सर्वनेतृत्वभारः विद्वद्भ्यः ।

एव नीरवा स्वोत्कर्षस्थापनार्थं सर्वनेतृत्वस्य भारो विदुषा हृष्यो निक्षिप्तो वर्तते । अतो यथार्थस्वराज्यस्थापनार्थं राष्ट्रप्रकृत्यन्त-विद्या-निष्ठाताना देशसेविना विदुषा समुत्सर्गविक्रमेण निर्माणं प्रथमतोऽपेक्षित-मस्ति । विद्याबलसम्पन्नस्यैव राजनीत्यापेक्षिताना बहुविधाना कार्याणि मध्ये सन्निवृत्ताभस्याप्यस्मत् महत्पूर्वं स्थानं वर्तते, यतो ह्येकाकिना सर्वं कार्यं कर्तुं न शक्यते । निवृत्तस्थापनेवादर्शो यन्मित्रहितोद्देशेन स्वप्राप्तसर्वगोडपि सदा सन्नाह । तद्वचनम् —

" सस्तम्भवति मित्रानि ह्यनित्यं नाशयत्यपि ।

भूकोपदम्भैर्भवति प्रार्थं रण्युपकारिताम् ॥ " इति ।

एतादृशमित्रसंपादने सत्त्वस्य विद्यायाश्च महान् उपयोगो भवति, विश्वास-समूहभूतस्वाश्रयो । सन्निवृत्ताभे सति अपेक्षितानाम् अन्वेषा सप्तसप्तशत-

* * * * *

यस्मिन् विश्वासमायाति विभूतेः पात्रमेव सः ।

* * * * *

नामान् अपि लाम महजत एव भवति । यस्मिन् विश्वासभूमिका स्थिरा भवति, तेन आवश्यकनानुसारेण यथेच्छ धनादीनां संचय कर्तुं शक्य । तदुक्तम्—“ यस्मिन् विश्वासमायाति विभूतेः पात्रमेव सः । ” इति । चाणक्येनापि अर्थशास्त्रकाराद्याः पित्राणां मित्रस्य च परिगणनं कृतम् । तथापि विश्वासे प्रथमं स्थानं इत्या व्यन्ते मित्रस्य कथनं, साधनसमुच्चयेन तत्रैव सहायकं भवतीति ज्ञोतव्यं । तदुक्तम्—“ विद्या-भूमि-हिरण्य-पद्म-वान्ध-भाण्डोपस्कर-मित्रादीनाम् अजनम् अजितस्य विवर्धनमर्थं । ” इति ।

अनं साम्प्रतं देशे सर्वेषु कर्तव्यवस्तुताया उत्पादनार्थं राज्यप्रकृत्या-नुकूल्येन विद्यायां यथावत्प्रचारे प्रयत्नो विद्येव इत्याद्याति । यथा-वत्प्रचारेण च, राष्ट्रान्तर्गतानां विद्याविना पितृ विद्यलक्षितायां स्वमान-योस्य निरोधपूर्वकं देशसेवाभावनायां विद्यासंपादने सत्समता-संपादना-नुकूलो व्यापारः । पाश्चात्यप्रणाल्यां संचाल्यमाना वर्तमानां शिक्षा स्वल्पत-नीतिविच्छेदा, यतस्तत्र छात्रेषु च्छेदकलताविलसिताभिमानजनहीन-स्वादीनां दुर्गुणानां प्रोत्साहनमेव भवति । किं च तत्र उत्पद्यमाना विनयहीनता पूर्वोक्तसर्वगुणस्यैव मूलोच्छेदिका । विलासिता स्वभावेन च कर्तव्यपथम् आरोद् च प्रभवन्तिच्छात्राः । विलाससाधनानि तु न कदापि पुनतया संपादयितुं शक्यानि । अन एव इदानीं छात्रेषु विशेषतो व्याप्तुयतं लोभस्य अनुशासनहीनतायाश्च प्रथमं दुष्करं भवति । ईदृशात्ततोत्पन्नं तु कतो विलाससाधनानां पूर्वाक्षां अभेत्तमेव तेषां प्रवृत्तिभविष्यति । ततश्च तत्र छात्राणां भद्रप्रयोजनस्य अवसरं सहजत एव प्राप्नोति । अन एव भारतीय-राजनीती यथावत् विद्याप्रचारेऽयमत्र निम्नरो वर्तते ।

तत्र हीन-विद्यायां प्रचार आनश्यक ? इति चेद् उच्यते -

- १) समस्तविद्यायां यथार्थबोधनमे, तत्रभि प्रभावमानानां अथकुलकुलीनां निवारणे च समर्थां तर्कविद्या आन्वीक्षिक्यपरपर्याया ।
- २) स्थिरमने प्राणभूतस्य परलोकाविश्रामस्य उपायिका वैशदि-क्षास्त्रविद्या तपी-नद-वाच्ये ।

३) अर्थोत्पत्तिसाधनीभूता कृषि - पशु - पक्षुपालन - विषयिणी वार्ता विद्या ।

४) स्वकर्तव्यस्व मुरझायाश्च मागध्रदशिका राजनीतिविद्या चेति चतसृणा विद्याना मुरुपतया प्रचार आवश्यक इति ।

त्रिवर्ग-समृद्धि-संपादनार्थम् एव भारतीयराजनीतिः।

उक्त नीतिसारे —

“आन्वीक्षिकी अर्थो वार्ता वृष्टनीति च पारिव्यः ।

तद्विद्येस्तस्मिन्पेतेस्मिन्मयेद् विनयान्वितः ॥

आन्वीक्षिकी यपो वार्ता वृष्टनीतिश्च शास्वती ।

विद्याचतस्र एवेता लोकास्तस्मिन्निहेतवः ॥” इति ।

एतावता विवेचनेन सर्वोपन-पाश्चात्य-नीती विद्यमाना दोषाणा निराकरणोपाया, तत्संबन्धानाम् बन्धेषाम् अज्ञाना पुर्यतया निर्देशश्च भारतीय-राजनीतानुपलभ्यन्ते इत्यवगत भवेदेव । अतः अन्ते इदमेव वक्तव्यं, यत् —

यदि राष्ट्रे धर्मार्थकामरूप-त्रिवर्ग-समृद्धे संपादनम् अभीष्टं तर्हि प्रथमतः सर्वाङ्ग-परिपुर्णायाः भारतीय-राजनीते अनुसरण-व्रत-ग्रहणं सर्वैः सचेतोभिः अवश्यं कर्तव्यम् इति । इत् परम् —

“यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीविजयो भूतिर्भवा नीतिर्नितिर्मम ॥”

इति गीतावाक्यं स्मृत्वा लेखाद् अस्याद्विगम्यते । इति शम् ।

शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला, 'शारदा', पुणे ३०

पुष्पम्	लेखकः	मूल्यम्
१ डॉ राजेन्द्रप्रसादचरितम्	डा भा साठकर	३ ००
२. वात्सल्यरसायनम्	डॉ श्री भा. वर्णेकर	१ ००
४ श्रीरामकृष्णपरमहंसजीवनम्	डॉ श्री. भा वर्णेकर	१ २५
५. बालकाना जवाहर	प विष्णुहरि भा देव	१ ००
६ श्रीमान् विन्स्टन चर्चिल	प वा ना जीतुम्बरकरशास्त्री	१ ००
७ अण्णासास्त्री साहित्यसमीक्षा	प्रा अशोक अकलूजकर	२ ००

८ श्रीशिवराज्योदयम्	डॉ श्री भा. वर्णेकर	४० ००
(साहित्य अकादमी पारितोषिकम् १९७५)		

९ 'समानमस्तु वी मव'	डॉ ग. वा पळमुले	३ ००
१० मराठी-संस्कृत-शब्दकोषः	जोशी-परानपे-नाडवीळ	२५ ००
११ भूपो शिष्यत्व गत	प ग पा लीण्डेसास्त्री	१ ००
१२ विनायक-वीर-गाथा	डॉ ग वा पळमुले	३ ००
१३ आर्यल-उषु-काव्यानुवादमाला	प ल ज खरे	२.००
१४ श्रीरामयोगशास्त्रम्	डॉ चि ज्य केळसे	५ ०५
१५ मुक्तक-मञ्जूषा	प दि दा बहुलीकर	२.००
१६ ललित-गीता-सहस्री	प श्रीवटि परीक्षित्शर्मा	१.००
१९ संस्कृत-प्रगति-पथे क तिष्ठति ?	प. ल म चक्रदेव	२ ००
२० शास्त्रकर-दिग्विजय	श्रीविद्यारण्य	८ ००
२१ सिद्धलेश (चन्द्रगोमिदाद.)	डॉ प ल वेंक	५ ००
२२ महाराम-चरितम्	प प ना पाठक	२ ००
२३ स्तोत्र-पञ्चदशी	प. म ल सापटीकर	१ ००
२४ पञ्चमेय रामनी कला	डॉ ग वा पळमुले	१ ००
२५ विवेकानन्द-चरितम्	डॉ ग. वा पळमुले	१० ००
२६ शारदा-प्रकाश	प. दत्तात्रेयशास्त्री दाणी	२ ००
२७ अरविन्दचरितम्	प यशोवन्तरशास्त्री	३ ००

२८	घन्योद्भूत घन्योद्भूतम्	डॉ ग. वा. पल्लमुले	५ ००
२९	शेट्ट्यामस्य चकोद्भूत	डॉ ग. वा. पल्लमुले	१ ००
३०	अप्याशान्ति-चरितम्	ए वा. ना श्रीदुम्बरकर	४० ००

३१.	शिवरात्रिभिषेकम्	डॉ श्री भा वर्णेकर	१०.००
(महाराष्ट्रसामन्वय पुरस्कारेण प्रकाशितम्)			

३२	श्रीगणपति-नाम-वार्ध-महासभा	ए वसन्त अनन्त गाडगीळ	५ ००
३३	अमरनाथकथा	ना रा बोडस	५ ००
३४	आचार्यचरितम्	ए कुमथोज नारायणशास्त्री	२ ००
३५	श्रीगणपतिवाक्यार्थमहासभा	ए वसन्त अ गाडगीळ	५ ००
३६	श्रीविष्णु-सहस्र-नाम-स्तोत्रम्	ए भीमाशकर प्रयम्बरक केळे	२५ ००
३७	मञ्जोष-महासन्ध्याम्	ए अंभेदि परीक्षितशर्मा	१५ ००
३८	श्रीविष्णुसहस्रनामावलि ।	ए वसन्त अ गाडगीळ	२ ००
३९	मनोबोध ।	श्रीरामबाबानुवाच	१ २५
४०	उपनिषन्मधु	मनोहर शिवाण	५ ००
४१.	सुशयस्त्रमाला	प्रा वलिनी पराडकर	१ ५०
४२	स्तोत्राष्टकम्	विद्वान् बालनगपतिभट्ट	१ ५०
४३	मनवच्छान-	प्रा कमलारत्नम्	१ ००
४४	स्तोत्ररत्नमाला	प्रा ह प्र देताई	१ ५०
४५	श्रीशरद्वाराचम्पूः	की कृष्ण जोय्सर्	५.००
४६-	भारतीय-राजनीति-प्रकाश	ए राजेश्वरशान्शी द्ववीड	१५ ००
४७	हरिवाठ	ए म स आपटीकर	२ ५०
४८	ते वव पारमीका	डॉ वि ना शर्माधिकारी	२ ५०

ग्रान्तिस्थानम् -

शारदा-कार्यालयः, पत्रमऊतूवा 750 पुण्यपल्लमम् 411 030

शारदा-गौरव-ग्रन्थमाला, 'शारदा', पुणे ३०

पुष्पम्	लेखकः	मूल्यम्
१. डॉ. राजेन्द्रप्रसादचरितम्	डा. आ. लाटकर	३.००
२. वासुदेवरसायनम्	डॉ. श्री. भा. वर्णेकर	१.००
४. श्री रामकृष्णपरमहंसीयम्	डॉ. श्री. भा. वर्णेकर	१.२५
५. बालकानां जवाहरः	पं. विष्णुहरि भा. देव	१.००
६. श्रीमान् विन्स्टनः चर्चिलः	पं. वा. ना. औदुम्बरकरशास्त्री	१.००
७. अन्वाशास्त्री : साहित्यसमीक्षा	भा. अशोक अकलूजकर	२.००
<hr/>		
८. श्रीशिवराज्योदयम् (साहित्य अकादमी पारितोषिकम् १९७५)	डॉ. श्री. भा. वर्णेकर	४०.००
<hr/>		
९. 'समानमस्तु वी मनः'	डॉ. ग. वा. पल्लमुले	३.००
१०. मराठी-संस्कृत-शब्दकोषः	जोशी-पराजणे-गाडगीळ	२५.००
११. भूपो भिषक्त्वं गतः	पं. ग. पां. लोम्बेशास्त्री	१.००
१२. विनायक-वीर-वाचा	डॉ. ग. वा. पल्लमुले	३.००
१३. आळाल-रघु-काव्यानुवादमाला	पं. ल. ज. खरे	२.००
१४. श्रीराजयोगभाष्यम्	डॉ. चि. श्र्यं. केळवे	५.०५
१५. मुक्तक-मञ्जूषा	पं. दि. दा. बहुलीकर	२.००
१६. ललित-गीता-रुहुरी	पं. ओमोटी परीक्षित्शर्मा	१.००
१९. संस्कृत-प्रगति-पथे कः तिष्ठति ?	पं. ल. म. चक्रदेव	२.००
२०. शाळकर-विम्बिजयः	श्रीविद्यारण्यः	८.००
२१. विष्वलेखः (चन्द्रगोमिपादः)	डॉ. प. ल. वैद्य	५.००
२२. महात्म-चरितम्	पं. पं. ना. पाठक	२.००
२३. स्तोत्र-पञ्चदशी	पं. म. स. आपटीकर	१.००
२४. ग्रन्थेयं गायत्री कला	डॉ. ग. वा. पल्लमुले	१.००
२५. विवेकानन्द-चरितम्	डॉ. ग. वा. पल्लमुले	१०.००
२६. शारदा-प्रसादः	पं. दत्तात्रेयशास्त्री दाणी	२.००
२७. अरविन्दचरितम्	पं. यज्ञेश्वरशास्त्री	३.००